

Woede

Klassieke Talen

Cum Laude

Module

3

Inhoudsopgave

Korte beschrijving module	4
Les 1	7
Les 2	24
Les 3	29
Bronvermelding	31
Docentenhandleiding	32

Woede Module 3

Huibert Jonkers

Titel module	Woede
Korte beschrijving inhoud module	Deze module gaat over het thema 'woede'. Door het volgen van deze module leer je vanuit allerlei verschillende perspectieven naar het thema woede te kijken, daarbij sterk geïnspireerd door bronnen uit de klassieke oudheid.
Inleiding (les 1)	Tijdens de inleidende les worden de belangrijkste thema's van de module uiteengezet. Je leert over Aristoteles' definitie van woede, over de rol van een schaamtecultuur bij het ontstaan van woede en tot slot over de ideeën van de Stoa (meer in het specifiek Seneca) aangaande hoe men met woede zou moeten omgaan.
Verdieping (les 2)	Zelfstandig lezen van een klassieke tekst in vertaling naar keuze, en het analyseren van de woede van één van de hoofdpersonages erin. Verbanden leggen met het thema schaamte. Eventueel kan de focus meer op het thema schaamte worden gelegd.
Verdieping (les 3)	Het maken van een eindproduct geïnspireerd op de ideeën van Seneca en Aristoteles over woedebeheersing. Hierbij heb je de keuze uit een groot aantal opdrachten.

Introductie les 1

Modulenaam	Woede
Titel les	Woede in de klassieke oudheid
Wijze van introductie (Evt. met plaatje en filmpje)	Door je zelf gespeelde woedescènes
Hoofdvraag	<ul style="list-style-type: none"> • Welke soorten woede kun je volgens Aristoteles omschrijven? • Welke rol speelt een schaamtecultuur bij het ontstaan van woede? • Hoe moeten we met onze woede omgaan volgens Seneca? En hoe volgens Aristoteles?

Wat ga je doen?

Opdracht	Tijdens deze voornamelijk docentgestuurde les ga je met allerlei kleinschalige opdrachten aan de slag. Je speelt zelf geïmproviseerde woedescènes. Je leest en analyseert een tekst uit Aristoteles' <i>Retorica</i> waarin woede wordt gedefinieerd. Je bestudeert een tekst uit de <i>Ilias</i> op de rol van een schaamtecultuur bij het ontstaan van woede. Je voert zelf gesprekken met mensen in de school over Seneca's ideeën aangaande woedebeheersing. Je vormt een kort oordeel over laatstgenoemde theorie.
Aanpak	De docent leidt de drie onderwerpen kort in, vertoont de documentairefragmenten, leidt de discussies en geeft instructies over de opdrachten. Jij werkt mee aan de opdrachten, meestal in het klaslokaal maar soms ook daarbuiten.
Activiteiten	<ul style="list-style-type: none"> • Zelf woedescènes improviseren • Tekst Aristoteles lezen (werkblad 3) • Tekst Homerus lezen (werkblad 5) • Documentaire over Seneca kijken • Korte interviews in de school doen • Reflecteren op de geïntroduceerde onderwerpen en hierover in de klas discussiëren

Wat moet je daarvoor kennen en/of kunnen?

Vereiste kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • analytisch denken • begrijpend lezen • passieve kennis van het Engels
Wenselijke kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • enthousiasme voor het onderwerp • toneelvaardigheden • bereidheid op anderen af te stappen en ze vragen te stellen • discussievaardigheden • zelfreflectie (op eigen omgang met woede)

Wat ga je leren?

Kennis	<ul style="list-style-type: none"> • oorzaken van woede volgens Aristoteles • het verschil tussen een schuld- en een schaamte-cultuur • de rol van een schaamtecultuur in het ontstaan van woedegevoelens • de ideeën van Seneca over woedebeheersing, gecontrasteerd met die van Aristoteles
Vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • woedegevallen analyseren aan de hand van Aristoteles • de rol van een schaamtecultuur in een woede-scène van een klassieke tekst benoemen • zelf vragen stellen aan anderen aan de hand van Seneca
Attitudes	<ul style="list-style-type: none"> • enthousiasme voor het onderwerp • kritische houding ten opzichte van teksten • kritische houding ten aanzien van woede, ook als dat bij jou zelf voorkomt

Wat moet je opleveren?

Eisen eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> • Aan het einde van de les schrijf je een kort verslag over wat je geleerd hebt en wat jouw mening is over de ideeën waarmee je kennis hebt gemaakt. Dit verslag doe je in je portfolio.
Beoordelingscriteria eindopdracht	<ul style="list-style-type: none"> • het verslag geeft een goed overzicht van het geleerde • het verslag is in goed Nederlands opgesteld • het verslag heeft een inleiding, middenstuk en conclusie

Welke bronnen mag/moet je gebruiken?

Verplichte bronnen	<ul style="list-style-type: none"> • Een passage uit Aristoteles' <i>Ethica</i> : werkblad 1 • Een inleiding op de Stoa: werkblad 2 • De documentaire over Seneca, te vinden op YouTube
Facultatieve bronnen	<ul style="list-style-type: none"> • informatie uit gesprekken met anderen

Les 1

Over woede in de klassieke oudheid

Doelen: de leerlingen kunnen

- de theorie van Aristoteles gebruiken om een woedegeval te analyseren;
- de rol van schaamte in het ontstaan van woede omschrijven;
- een korte gefundeerde mening geven over de ideeën van Aristoteles en Seneca over het beheersen van woede.

1. Oriëntatie op het thema 'woede'

- Je krijgt enkele schetsen van scènes uitgereikt die je in tweetallen gaat naspelen. Drie in totaal, elke geeft een ander soort woede weer.

- Een leerling is boos omdat hij/zij zojuist een 1 heeft gekregen van een docent wegens afkijken. Volgens de leerling was er niets aan de hand.
- Een man hoort dat zijn vrouw ervandoor is gegaan met een andere man - en met al zijn geld.
- Twee kinderen zijn boos op elkaar omdat de een volgens de ander vals speelt bij mens-erger-je-niet.
- of een willekeurige andere situatie, door de docent of door leerlingen zelf te bedenken.

Tijdens het kijken naar elkaars scènes worden drie zaken benoemd:

1. de mate van woede die ze in elk fragment zien: enorme woede, boos gevoel, ergernis etc.;
2. de oorzaak van de woede (eergevoel, pijn, irritatie etc.);
3. of ze deze vormen van woede terecht vinden of niet.

Deze antwoorden worden klassikaal besproken.

- Denk na over twee recente momenten waarop je zelf boos werd (of evt. dat je iemand anders' woede meemaakte). Beschrijf deze twee situaties in voorgenoemde drie categorieën. De antwoorden van enkelen worden klassikaal besproken.
- Lees tekst Aristoteles (Retorica, werkblad 3) , analyseer welke oorzaken van woede hij onderscheidt.
  - Maak een samenvatting van de tekst van Aristoteles in tweetallen: de één leest de eerste helft en de ander de tweede. Beantwoord ondertussen de vragen die ter samenvatting zijn bedoeld op werkblad 4. Bespreek vervolgens onderling de antwoorden om tot een volledige samenvatting van het stuk te komen.
  - Kijk terug naar de situaties die je in opdracht 2 hebt beschreven. Voldeden deze situaties aan één of meer criteria van Aristoteles; zo ja, welke? Citeer de passages uit Aristoteles die met de situatie overeenkomen.
  - Aristoteles beweert een aantal interessante zaken: zo stelt hij dat bij gevoelens van woede ook een zekere mate van plezier komt kijken, en dat iemand die boos wordt door een belediging, dit soms doet omdat hij vreest dat er enige waarheid in de belediging zit. Herken je deze twee beweringen bij jezelf, of bij anderen? (korte discussie in groep)

2. Schaamtecultuur

- Als tweede onderdeel wordt de schaamtecultuur in de oudheid besproken aan de hand van deze schematische uitleg van het begrip schaamtecultuur. Zie ook werkblad 6 voor een schema.

Wat denk je in een...

schuldcultuur:	onschuldig (volgens anderen)	schuldig (volgens anderen)
onschuldig (volgens mezelf)	geen probleem	ik beweer onschuldig te zijn, bestrijd aanklacht!
schuldig (volgens mezelf)	ik moet me toch schuldig voelen	ik ben schuldig en word gestraft

Schaamtecultuur:	onschuldig (volgens anderen)	schuldig (volgens anderen)
onschuldig (volgens mezelf)	geen probleem	ik schaam me en voel me onteerd door hun mening
schuldig (volgens mezelf)	niemand weet het, dus ik schaam me niet	ik ben schuldig en word gestraft

NB: Geen enkele cultuur is *uitsluitend* schuld- of schaamtecultuur: dit zijn twee uitersten waartussen elke samenleving zich begeeft.

Het verband tussen schaamte en woede wordt uitgelegd: dat zodra iemand zich in zijn eer voelt aangetast, deze snel geneigd is boos te worden.

- Lees de tekst op werkblad 5 (Achilles vs Agamemnon) en zoek naar voorbeelden van een schaamtecultuur.
- Bedenk hedendaagse situaties waarin een schaamtecultuur een rol speelt. Geef hiervan twee voorbeelden. Wat zijn voor- en nadelen van een schaamtecultuur?

3. De zin van woede: Aristoteles, Seneca

- Lees vooraf aan deze les een inleiding op Aristoteles en Seneca (zie werkblad 1 en 2). Deze twee antieke filosofen verschillen onderling van mening over het nut van woede. De rest van de teksten moeten in voorbereiding op de derde les gelezen worden.

- Bekijk de video van Alain de Botton over Seneca. De hieronder aangegeven momenten in de video worden bekeken. Beantwoord hierbij een drietal vragen om het geheel te kunnen samenvatten.
Zie voor de video: <http://www.youtube.com/watch?v=yuDAfU3uj6o>

5:10-11:24:

- Waarom werkt het optimisme van de chauffeur volgens Seneca niet?
- Leg de overeenkomst tussen onszelf en het hondje achter de fiets uit.

13:55-19:19

- Maak zelf een lijstje van alles wat er tijdens de rest van de dag niet goed zou kunnen gaan.

- Ga de school in om met enkele leerlingen, docenten, conciërges etc. die je aantreft enkele korte gesprekken te voeren zoals dat van De Botton met de chauffeur. Eventueel in tweetallen. Vraag hierbij dus welke voordelen het zou hebben om een negatievere basishouding in te nemen tegen mogelijke problemen. Maak notities van de gesprekken.

- Tot slot bespreekt de docent de inhoud van de twee teksten die je voor de les hebt gelezen, van Seneca en Aristoteles. Hierin komt hij nog eens terug op de verschillende visies die beiden hebben op het omgaan met woede.

- Bespreek in tweetallen welke van de twee visies op woedebeheersing jou het meeste aanspreekt en deel dit in de groep.

Vragen bij het lezen van de teksten:

- Stoa:
  - Volgens de Stoa heeft de mens een vonk van het goddelijke in zich. Leg uit hoe dit wordt bedoeld.
  - Leg uit waarom *secundum naturam vivere* ertoe leidt dat iemand niet snel boos wordt.
  - Veel mensen denken dat juist de zaken die Seneca onder de *indifferentia* rangschikt, nodig zijn om gelukkig te worden: gezondheid, vrijheid, vrienden etcetera. Waarom kun je volgens Seneca toch niet echt gelukkig worden door deze zaken?
  - Wat omschrijft Seneca precies als geluk?

Les 1

- Aristoteles:
  - Bedenk een situatie waarin volgens Aristoteles woede misschien gerechtvaardigd zou zijn, en één waarin hij het zou afkeuren.
  - Waar in de tekst legt Aristoteles een verband met schaamtecultuur? Vindt hij het terecht dat schaamte soms een rol speelt bij woedeuitbarstingen?

Afsluiting

Ter afsluiting van de eerste les bekijk je nogmaals de casus van Achilles en Agamemnon:

- Welke vorm van woede herken je (verband met Aristoteles)?
- Welke rol speelt de persoonlijke eer in hun gedrag?
- Hoe zou Seneca op dit gedrag reageren?

Schrijf een korte beoordeling en voeg dit toe aan je portfolio. Deze casus zal een soort oefening zijn voor de volgende twee lessen, waarin je hetzelfde moet doen, maar dan op grotere schaal.

10

Werkblad 1 : Teksten ter voorbereiding van les 1: Aristoteles - Ethica Nicomachea

Vertaling: Christine Pannier en Jean Verhaeghe, Historische Uitgeverij Groningen 2002

Bedaardheid

Bedaardheid is het midden als het om gevoelens van woede gaat. Het midden heeft geen specifieke naam en ook de extremen hebben er eigenlijk geen. Daarom gebruiken wij de term bedaardheid voor het midden, hoewel die in de richting gaat van het tekort dat zelf geen specifieke naam heeft. Het teveel kan men zoiets als opvliegendheid noemen. Het gevoel waar het hier om gaat is namelijk woede; de situaties die dat gevoel veroorzaken zijn evenwel talrijk en verschillend.

Een persoon die boos is om de juiste dingen en op de juiste personen, en ook op de juiste manier, op het juiste ogenblik en zolang als dat behoort, wordt geprezen. Dit zal dan ook een bedaard mens zijn, als het zo is dat bedaardheid geprezen wordt. Bedaard zijn betekent dan immers dat men onverstoorbaar is en zich niet door zijn emoties laat leiden maar handelt zoals de rede het voorschrijft, en dus zich ergert over die dingen en gedurende die tijd die de rede bepaalt. In het algemeen neemt men echter aan dat zo iemand een fout maakt in de richting van het tekort. Een bedaard mens is immers niet wraakzuchtig maar veeleer vergevingsgezind.

Het tekort, of men dat nu gelatenheid noemt of iets anders, wordt afgekeurd. Wie niet boos wordt om de juiste dingen vindt men immers dwaas, net zoals wie niet boos wordt op de juiste manier, op het juiste ogenblik of op de juiste personen. Zo iemand maakt de indruk dat hij geen besef heeft van zijn situatie en nooit ontstemd is; en omdat hij zich niet kwaad maakt denkt men dat hij niet in staat is zich te verdedigen. Maar wie verdraagt dat hij door het slijk gehaald wordt en lijdzaam toeziet wanneer dat met zijn verwanten en vrienden gebeurt, gedraagt zich als een slaaf.

Het teveel kan zich op alle genoemde punten manifesteren: men kan woedend zijn op de verkeerde personen, om de verkeerde dingen, en meer, sneller of langer dan behoorlijk is. Natuurlijk komen niet al die vormen tegelijk bij dezelfde personen voor. Dat zou niet kunnen, want het kwaad vernietigt ook zichzelf, en als het zich in zijn totaliteit manifesteert wordt het ondraaglijk. Welnu, opvliegende mensen worden snel woedend, op de verkeerde personen, om de verkeerde dingen en meer dan behoorlijk is, maar hun woede is vlug voorbij; en dat is dan ook hun beste eigenschap. Dat komt doordat ze hun woede niet inhouden: doordat ze zo heftig zijn slaan ze openlijk terug, en daarmee is hun woede bekoeld. Cholericici zijn buitensporig heftig: ze worden woedend op alles en om alles, vandaar ook hun naam.

Rancuneuze mensen zijn moeilijk te verzoenen en blijven lang boos, doordat ze hun drift onderdrukken. Aan hun woede komt pas een einde wanneer zij zich wreken: wraak bezorgt hun in plaats van pijn een aangenaam gevoel en doet zo hun woede bekoelen. Zolang dat niet gebeurt blijven ze met dat drukkende gevoel zitten; want omdat hun wrok niet duidelijk zichtbaar is probeert ook niemand hen daarvan af te brengen, en het kost een mens tijd zijn woede helemaal alleen te verwerken. Zulke mensen maken het zichzelf en hun beste vrienden erg lastig. Moeilijk noemen we hen die zich ergeren aan de verkeerde dingen en meer en langer dan behoorlijk is, en zich niet laten verzoenen zolang het kwaad niet is gewroken of gestraft. We beschouwen vooral het teveel als het tegendeel van bedaardheid. Het komt inderdaad vaker voor - zich wreken is immers niet meer dan menselijk - en het is ook erger met moeilijke mensen samen te leven.

Les 1

11

Les 1

12

Onze vroegere vaststellingen worden ook bevestigd door de volgende opmerkingen. Het is inderdaad niet gemakkelijk te bepalen hoe, op wie, om wat voor dingen en hoe lang men boos moet zijn, en op welk punt juist gedrag overgaat in fout gedrag. Wie maar weinig van de norm afwijkt staat immers niet bloot aan kritiek - of hij nu in de richting van het teveel of van het tekort gaat. Soms prijzen we mensen die niet ver genoeg gaan en noemen hen bedaard, en soms prijzen we moeilijke mensen en noemen hen mannelijk: we vinden dat ze in staat zijn anderen te leiden. Hoe, en hoeveel, iemand moet afwijken om bekritiseerd te kunnen worden valt dus niet zo gemakkelijk principieel te bepalen. Dat hangt namelijk af van de individuele omstandigheden en het is aan de zintuigelijke waarneming om daarover te oordelen. Maar zoveel is in elk geval duidelijk: de karakterhouding die het midden vormt verdient onze voorkeur - zij maakt dat wij boos zijn op de juiste personen, om de juiste dingen, op de juiste manier enzovoort; en de excessen en tekorten zijn te bekritisieren, in lichte mate als de afwijking maar klein is, meer als die afwijking groter is, en in hoge mate als het om een aanzienlijke afwijking gaat. Het is dus duidelijk dat we ons moeten toeleggen op de houding die het midden vormt.

Tot zover dan over de karakterhoudingen die met woede te maken hebben.

Werkblad 2 : Teksten ter voorbereiding van les 1: De Stoa

Inleiding op deze tekst: In de komende module gaan we het onder meer hebben over het gedachtegoed van de Romeinse filosoof Seneca (5 v.C.-65 n.C.). Seneca was een aanhanger van de Stoa, een filosofie waarvan hieronder de belangrijkste eigenschappen uiteengezet worden.

uit: Ton Jansen en Fanny Struyk, *Summum bonum*, Hermaion 2012

De goddelijke *ratio* bestuurt alles

Volgens de Stoa is alles stoffelijk. Ook de geest is materie. Het heelal is doortrokken van een goddelijke kracht. Ook deze is materieel en wordt voorgesteld als een vurige adem die alles doordringt en volgens een vast plan bestuurt. Er is dus geen tweedeling tussen de godheid, het goddelijke of de schepper enerzijds, en de wereld of de schepping anderzijds. Er is geen transcendente god, dat wel zeggen een god die boven de wereld staat. Het goddelijke is immanent in de gehele natuur.

Deze opvatting van het goddelijke wordt aangeduid met de term *pantheïsme*: alles is goddelijk en het goddelijke is in alles aanwezig. Je kunt wel een onderscheid maken tussen de besturen-de kracht en datgene wat bestuurd wordt, maar je kunt deze beide niet van elkaar scheiden: ze zijn met elkaar vermengd zoals water en wijn. De goddelijke kracht is rationeel van aard. Behalve als *Deus* wordt hij ook aangeduid als *Ratio* of *Logos* (rede, denkkracht), als *Providentia* (Voorzienigheid) en als *Fatum* (lot, datgene wat beschikt is).

De goddelijke kracht doordringt alles, maar manifesteert zich op verschillende manieren: in dode stof als samenhang, in planten als samenhang en groeikracht, in dieren ook nog als energie en bijvoorbeeld aanvalsdrijf, maar alleen in de mens - naast al het voorgaande - als *ratio*. Daarom kan de menselijke geest gezien worden als een vonk van het goddelijke. Dit heeft ook een ethische consequentie: de mens moet ernaar streven zijn eigen *ratio* zoveel mogelijk tot ontwikkeling te brengen. Dit kan hij doen door te filosoferen. In zijn 41ste brief geeft Seneca een uiteenzetting over de relatie tussen de mens en de goddelijke *ratio*.

Secundum naturam vivere

In brief 41 definieert Seneca de mens als een *animal rationale*. Hij betoogt daar dat de mens slechts datgene moet vervullen waarvoor hij geboren is, en wat de *ratio* van hem eist, *secundum naturam vivere*, leven in overeenstemming met zijn eigen natuur. Deze natuur is immers niet anders dan *ratio*. Door te leven in overeenstemming met zijn eigen *natura*, zijn eigen ware aard, leeft de mens dus vanzelf ook in overeenstemming met de *natura* in haar geheel. Alles wat hem overkomt zal hij als door de *ratio* bepaald en dus als onvermijdelijk en goed aanvaarden. Zo iemand is *sapiens* en daarmee volmaakt gelukkig.

De stoïcijnen begrepen dat dit een zeer hoog gegrepen, bijna onbereikbaar ideaal was. Wie naar dit doel streeft, maar het nog niet bereikt heeft, is *proficiens*, iemand die vorderingen maakt.

Virtus

De *sapientia* wordt beschouwd als het *summum bonum* (het hoogste en enige goed) en als de ware *virtus* ('deugd'). Het tegengestelde, het gebrek aan *sapientia*, de domheid, is het enige slechte (*malum*). Alle andere dingen behoren tot de klasse der *indifferentia*, de dingen die er niet toe doen. Dit geldt niet alleen voor materieel bezit, maar uiteindelijk ook voor gezondheid, vrijheid, vrienden, familie. Wel kan men binnen de klasse der *indifferentia* onderscheid maken tussen de dingen die men zou kiezen (bijvoorbeeld gezondheid) en de dingen die men niet zou kiezen (ziekte). Bij sommige zaken ligt dit problematisch. Rijkdom bijvoorbeeld heeft onmisken-

Les 1

13

bare voordelen: hij vergroot iemands mogelijkheden. Maar rijkdom brengt ook risico's met zich mee: men kan er verslaafd aan raken of zijn gemoedsrust verliezen vanwege de zorg dat het bezit verloren zal gaan. Maar voor alle *indifferentia* geldt dat ze voor het bereiken van het geluk niet relevant zijn.

Wie dit beseft kan alles wat hem overkomt in volkomen gemoedsrust aanvaarden. Daarmee is hij vrij van emoties als verdriet, afgunst, medelijden, maar ook van blijdschap om uiterlijke dingen: hij verkeert in een toestand van *apatheia* (het vrij zijn van emoties).

De filosoof Stilbo wordt door Seneca opgevoerd als iemand die erin slaagde dit ideaal in praktijk te brengen. Zijn stad was ingenomen, alles had hij verloren, maar hij was ongebroken. Hij realiseerde zich dat alles wat hij kwijt was niet tot zijn bezit had behoord. Hij had ervan gehouden, maar als van iets dat hij niet werkelijk bezat: *ut non propria dilexerat*. Zijn ware bezit had hij bij zich. En daarop had de wrede veroveraar geen vat.

Naargelang van de omstandigheden kan de *virtus* zich op verschillende manieren manifesteren: als *fortitudo* (dapperheid), *temperantia* (zelfbeheersing), *iustitia* (rechtvaardigheid) of *pietas* (verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van familie, goden en vaderland).

In tegenstelling tot het epicureïsche ideaal om zich afzijdig te houden was de Stoa van mening dat de wijze in de wereld een taak te vervullen heeft; ook dit is een uitvloeisel van het *secundum naturam vivere*.

Met name dit besef van verantwoordelijkheid voor de gemeenschap en het accent op de *virtus* als doel van het menselijk handelen sloten goed aan bij de Romeinse mentaliteit. De Stoa is dan ook in Rome eeuwenlang de overheersende filosofische richting geweest.

Vertaling: Marc Huys, Historische Uitgeverij Groningen 2004

Laten we stellen dat boosheid een met pijn gepaard gaande drang is tot openlijke wraakneming wegens een blijk van geringschatting van de persoon zelf of van een van de zijnen, door mensen wie het niet past hen gering te schatten. Als dit boosheid is, kan het niet anders of wie boos is is altijd boos op een individu, bijvoorbeeld op Cleon en niet op de mensheid. Het motief moet zijn dat deze persoon hemzelf of een van de zijnen iets heeft aangedaan of aanstalten heeft gemaakt om dit te doen. Ieder geval van boosheid gaat noodzakelijkerwijs gepaard met een zeker genot dat voortkomt uit het vooruitzicht op wraak. De gedachte aan de vervulling van zijn verlangens is namelijk voor iedereen een genoegen, en niemand verlangt naar wat klaarblijkelijk onbereikbaar voor hem is. Treffend zijn dan ook deze verzen over toorn

*(...) die veel zoeter dan vloeibare honing
zwelt in de borst van een man.*

Inderdaad gaat er een zeker genot mee gepaard, zowel hierom als omdat mensen in gedachten bij hun wraakoefening verwijlen. De voorstelling die dit oproept schenkt genot zoals een droombeeld dit doet.

Geringschatting

Geringschatting is de feitelijke uiting van de mening dat het een of ander niets waard is. We keuren namelijk zowel het slechte als het goede, en wat tot goed of kwaad strekt, serieuze aandacht waardig; wat weinig of niets te betekenen heeft vinden we zelfs dat niet waard. Vandaar dat er drie vormen van geringschatting zijn: minachting, pesterij en belediging. Wie minacht geeft namelijk blijk van geringschatting: wat mensen niets waard achten minachten ze, wat niets waard is schatten ze gering. Hetzelfde geldt voor de pestkop; pesten is iemands wensens dwarsbomen niet om iets zelf te krijgen maar om te voorkomen dat een ander het krijgt. Omdat zo iemand dit niet voor eigen gewin doet is het een vorm van geringschatting. Het is duidelijk dat hij niet verwacht dat de ander hem zal schaden: dan zou hij bang voor hem zijn en niet hem geringschatten. Evenmin denkt hij van de ander noemenswaardig voordeel te kunnen hebben: dan zou hij wel zorgen dat hij hem te vriend hield.

Ook wie een ander beledigt geeft blijk van geringschatting. Belediging bestaat immers uit daden en woorden die het slachtoffer te schande maken niet omdat de dader enig voordeel beoogt of omdat hem iets is aangedaan, maar louter voor zijn plezier. Wie iemand iets betaald zet beledigt hem niet maar wrekt zich op hem. Dat mensen er genoegen aan beleven anderen te beledigen komt doordat ze denken dat ze door een ander kwalijk te bejegenen hun eigen superioriteit bevestigen. Vandaar dat jongeren en rijkelui anderen beledigen: door te beledigen denken zij zich superieur te tonen. Beledigen is ook, iemands eer krenken; en wie iemand in zijn eer aantast geeft weer blijk van geringschatting. Wat niets waard is krijgt immers geen eer, van goede noch van slechte mensen. Vandaar dat Achilles in zijn boosheid zegt

*hij heeft mijn eer gekrenkt, mij beroofd van 't geschenk dat mij toekomt,
en staat haar niet af*

en

als ware ik staatloos en eerloos,

waarmee hij de reden voor zijn boosheid aangeeft.

Les 1

16

Verder denken mensen aanspraak te kunnen maken op de eerbied van wie hun mindere is in afkomst, macht, morele eigenschappen, en in het algemeen in elk opzicht waarin men zelf veruit de meerdere is: bijvoorbeeld in financiële middelen de rijke tegenover de arme, in welsprekendheid de redenaar tegenover wie de kunst van het woord niet beheerst; verder wie macht uitoefent tegenover zijn ondergeschikte, en wie zich geroepen voelt om macht uit te oefenen tegenover wie alleen deugt voor een ondergeschikte rol. Vandaar de verzen

heftig de toorn van een koning die afstamt van Zeus
en
lang nog daarna voedt hij wrok in zijn hart.

Hun verontwaardiging vloeit voort uit hun gevoel van superioriteit. Ook verwachten mensen respect van hen die ze verplicht achten tot een weldaad. Dit zijn degenen aan wie ofwel zijzelf, of een ander op hun verzoek, of een van hun vrienden, een weldaad bewijst of bewezen heeft, dan wel wil of heeft willen bewijzen.

Wie boos is

Uit het voorgaande valt op te maken hoe het met iemand die boos wordt is gesteld, op wie hij boos wordt en wat hem beweegt. Wat zijn eigen gesteldheid aangaat, mensen zijn boos wanneer ze pijn hebben. Wie pijn ondervindt is ergens op uit, en of hij nu meer of minder vordert, als iemand hem daarbij de voet dwars zet, bijvoorbeeld wie dorst heeft belet te drinken, dan we hem tegenwerkt of niet meewerkt, of hem op een andere manier in zijn streven belemmert, in als deze omstandigheden wordt het slachtoffer boos, bijvoorbeeld de zieke wanneer het gaat om zijn kwaal, de arme om zijn armoede, de soldaat om zijn strijd, de verliefde om zijn verlangen, en zo elk om wat maar zijn toestand is. Bij elk van hen is een basis voor zijn boosheid gelegd door een eerder aanwezig gevoel.

Ook wordt een mens boos wanneer het omgekeerde voorvalt van wat hij verwacht. Wat tegen alle verwachting gebeurt is immers des te pijnlijker, net zoals wat tegen de verwachting in gebeurt ook vreugde schenkt als het de vervulling is van een verlangen.

Hieruit valt op te maken in welke seizoenen, op wat voor tijden, in welke stemmingen en op welke leeftijden mensen gemakkelijk boos te maken zijn, en waar en wanneer, en dat ze gemakkelijker boos te maken zijn wanneer deze condities meer van toepassing zijn.

Op wie men boos wordt

Zo is dus de toestand van mensen die gemakkelijk boos worden. De personen op wie ze boos worden zijn degenen die hen uitlachen, voor de gek houden en bespotten, want deze bejegenen hen smadelijk; en die welke hun schade toebrengen die een teken is van smaad. Dit houdt in dat het handelingen zijn die niet als vergelding zijn bedoeld en evenmin de dader voordeel brengen, want alleen dan is het motief klaarblijkelijk smaad. Verder zijn mensen boos op wie kwaad van hen spreekt en wie zich laatdunkend uitlaat over wat hun het meest ter harte gaat: wie bijvoorbeeld ambities heeft op filosofisch gebied wordt boos als iemand zich laatdunkend uitlaat over filosofie, wie in uiterlijke schoonheid zijn ideaal stelt wordt boos als iemand daarover schamper doet, en zo is het ook met andere dingen. Maar hun boosheid is nog veel groter als ze vermoeden dat ze in het geheel niet of niet in sterke mate over de begeerde eigenschappen beschikken, dan wel de naam hebben dat ze er niet over beschikken. Wanneer ze overtuigd zijn van hun eigen superioriteit in de opzichten waarin ze worden bespot trekken zij zich het niet aan.

Les 1

17

Voorts maken mensen zich eerder boos op wie hun dierbaar is dan op wie niet tot deze krijg behoort, omdat ze het meer passend vinden van vrienden weldaden te ondervinden dan het tegendeel. En ook op wie hun gewoonlijk achting of aandacht betoonde maar ineens hun niet meer zo tegemoet treedt: ook door hem achten zij zich geminacht; anders, zo redeneren ze, zouden deze mensen wel net zo doen als voorheen. Verder op wie hun geen wederdienst bewijst en geen gelijkwaardige vergoeding geeft, en op wie hun tegenwerkt terwijl hij hun mindere is: deze geven immers allen blijk van minachting, de laatsten door te doen alsof hun tegenstanders hun minderen zijn, de eersten als waren hun weldoeners hun minderen. Nog bozer zijn mensen op degene die geringschatting aan de dag legt zonder zelf aanzien te genieten. Volgens onze definitie wordt een mens immers boos om een geringschattende houding bij mensen wie het niet past zo'n houding aan te nemen; en dit geldt voor wie de mindere is. Dezelfde boosheid voelen mensen ook tegenover wie hun dierbaar is, als deze hun geen weldaden bewijst of zich niet gunstig over hen uitlaat, en meer nog als hij het tegenovergestelde doet, en als hij hun behoeften niet opmerkt: aldus bij Antiphon het verwijt van Plexippus aan Meleager. Dit niet-opmerken is al een aanwijzing voor een geringschattende houding, want wat we serieus nemen ontsnapt niet aan onze aandacht. Verder worden mensen boos op wie genoeg scheidt in hun ongeluk, en meer in het algemeen op wie opgewekt blijft tijdens hun tegenspoed: dit is een teken van vijandschap of van geringschatting. En ook op wie zich niets aantrekt van de pijn die hij hun aandoet. Vandaar dat ze ook boos zijn op de brengen van slecht nieuws. En op wie hoort van hun zwakten of ze ziet, want deze lijkt een geringschattende of vijandige houding aan te nemen. Vrienden delen immers elkaars pijn, en ieder die zijn eigen zwakten ziet lijdt pijn.

Verder op wie hen krenkt ten overstaan van iemand uit een van de volgende vijf groepen: hun rivalen, degenen die zij bewonderen, degenen door wie ze bewonderd willen worden, degenen die zij respecteren of degenen die hen respecteren. Als iemand hen in het bijzijn van deze personen krenkt is hun boosheid des te groter. En op wie zich geringschattend uitlaat over personen voor wie het een schande is niet in de bres te springen, bijvoorbeeld ouders, kinderen, vrouwen of ondergeschikten. En ook op wie geen dankbaarheid toont, want dit is weer een blijk van geringschatting die deze persoon niet past. En op wie ironisch doet over wat zij ernstig nemen: ironie heeft iets van minachting. En op wie anderen weldaden bewijst maar hun niet: ook dit heeft iets minachtends, iemand niet waardig te keuren wat men ieder ander waardig keurt. Boosheid kan zelfs worden uitgelokt door vergeetachtigheid, bijvoorbeeld het vergeten van een naam, hoe gering dit ook is; want ook vergeetachtigheid lijkt een teken van geringschatting: ze ontstaat door onverschilligheid, en dat is een vorm van geringschatting.

Hiermee is in één keer behandeld op wie mensen boos worden, in welke omstandigheden ze dit doen, en uit welke motieven. Het is duidelijk dat een spreker met zijn toespraak een bepaalde voorstelling moet oproepen, van zij toehoorders als mensen die in een positie verkeren waarin een mens boos wordt, en van zijn tegenstanders als het soort mensen waarop een mens boos wordt en als schuldig aan feiten waarom een mens boos wordt.

Werkblad 4 : Aristoteles, *Retorica* 2.2 : Samenvattende vragen**A. Definitie van woede**

1. Hoe definieert Aristoteles woede (in enkele woorden)?
2. Welke twee voorwaarden zijn er volgens Aristoteles altijd aan woede verbonden?

B. Oorzaken van woede

3. Welke definitie geeft Aristoteles voor 'geringschatting'?
4. Aristoteles noemt drie vormen van geringschatting. Noteer alle drie, inclusief een korte definitie.
5. Onder welke van de drie vormen van geringschatting rangschikt Aristoteles een situatie waarin iemand niet de eer krijgt die hij/zij verdient? Leg je antwoord uit.
6. Welke stelling legt Aristoteles uit door het citaat '*heftig de toorn van een koning die afstamt van Zeus*'?

C. De gemoedstoestand van iemand die boos wordt

7. Welke voorwaarde(n) stelt Aristoteles aan de gemoedstoestand van iemand die boos wordt?
8. Noem de twee manieren waarop iemands omstandigheden een rol kunnen spelen bij het ontwikkelen van boosheid.

D. Op wie worden we boos?

9. De drie soorten handelingen van mensen waardoor we boos kunnen worden zijn de volgende:
  10. Welk vermoeden (dat we zelf hebben) kan onze boosheid versterken?
  11. Volgens Aristoteles zijn er vier groepen mensen die ons het meest boos maken. Geef aan welke vier.
  12. Geef per groep aan waarom we volgens Aristoteles boos op ze kunnen worden:
    - vrienden die kwaad spreken over ons
    - degenen die zich vrolijk maken om onze problemen
    - degenen die ons in gezelschap van bepaalde mensen belachelijk maken
    - mensen die een gunst niet terugbetalen
    - vergeetachtigen

Werkblad 5 : Homerus, *Ilias* boek 1: Het conflict tussen Achilles en Agamemnon

Vertaling: M.A. Schwartz, Athenaeum-Polak & Van Genneep, herdruk 2011

Tijdens de Trojaanse oorlog heeft het leger van de Grieken de dochter van Chryses, een priester van Apollo, buit gemaakt. De Griekse aanvoerder Agamemnon wil het meisje, Chryseïs genaamd, voor zichzelf houden. Apollo wordt echter boos en stuurt een plaag naar het kamp van de Grieken, opdat Chryseïs wordt teruggegeven aan haar vader. Zojuist heeft Agamemnon van de Griekse ziener Kalchas de boodschap van Apollo doorgekregen. Nu is hij woedend en wil hij Briseïs, een meisje van Achilles, in Chryseïs' plaats hebben.

Toen Kalchas zweeg en ging zitten, sprong Agamemnon op, de machtige koning, hevig vertoorn. Zijn donker hart was van toorn vervuld, zijn ogen geleken vurige vonken. Dreigend richtte hij eerst op Kalchas zijn blik en de woorden: "Onheilsprofeet! Nog nooit hebt ge mij iets gunstigs gezegd. Altijd is het de lust van uw leven leed te voorspellen. Iets goeds hebt ge nimmer gezegd of gedaan. Ook nu weer leert uw orakeltaal aan de Grieken, dat dáárom de booggod¹ hun leed zendt, omdat ik de prachtige losprijs voor Chryses' dochter niet wilde aangaan. Geen wonder! Liever houd ik haar thuis - ja, ik verkies haar boven mijn wettige vrouw Klytaimnestra, voor wie zij niet onderdoet, niet in gestalte en schoonheid, niet in verstand en in handwerk. Toch, als het beter is, wil ik haar afstaan. Liever zie ik mijn krijgsvolk gered dan verloren! Maar geeft mij meteen een ander geschenk, opdat niet ik niet als enige onder de Grieken ik ongeëerd ben; dat gaat niet aan. Dit ziet gij allen, dat het eergeschenk mij teloor gaat."

"Roemrijke Atride²," zo antwoordde koning Achilles, "wie is zo hebzuchtig als gij? Hoe moeten de dappere Grieken u een eergeschenk geven? Gemeenschappelijk bezit weet niemand ergens te liggen; wat we uit de naburige steden hebben geplunderd, dat is verdeeld. Dat de mannen het weer gaan verzamelen, dat is te dwaas. Neen, gehoorzaam de god en geef het meisje nu terug. Wij zullen het u drie- en viermaal vergoeden, zodra Zeus vergunt, dat wij de sterke muren van Troje verwoesten."

De machtige Agamemnon antwoordde hem: "Goddelijke Achilles, al zijt ge dan dapper, bespaar me uw sluwheid. Misleiden zult ge mij niet en niet overreden. Wilt ge dáárom, dat ik haar teruggeef, opdat ge zelf uw geschenk kunt behouden en ik met lege handen hier zit? Als de Grieken mij een eergeschenk geven, uitgezocht naar mijn wens en van evenveel waarde, dan is het mij goed. Anders ga ik er zelf een halen, of het uwe of dat van Aias³ of van Odysseus - tot woede van hem, die ik uitzoek. (...)"

Achilles zag dreigend hem aan en riep uit: "Ach, ach! gij toonbeeld van onbeschaamdheid en hebzucht! Hoe zal nog één van de Grieken luisteren naar uw bevelen en bereid zijn op sluiptocht te gaan of in de strijd zich te werpen? Ik tenminste ben hier niet komen vechten om de Trojanen, vermaard door hun lans; zij hebben mij nooit iets misdaan. Zij dreven mijn rundvee niet weg of mijn paarden; zij vernielden de oogst niet in het vetkluitige, mensenvoedende Phthia, mijn land ver van hier, door veel donkere bergen gescheiden en de dreunende zee. Neen, u, schaamteloze, zijn wij gevolgd, om u te believen, om boete van de Trojanen te innen voor Menelaos en u; maar daarom, brutale hond, bekreunt ge u niet, daar denkt ge niet aan. En nu dreigt ge mij eigenhandig het eergeschenk te ontnemen, waarvoor ik mij veel leed en moeite getroost heb, een huldeblijk van het leger. Nooit ontvang ik een gave gelijk aan de uwe,

¹ Apollo

² titel voor Agamemnon, de zoon van Atreus

³ ook bekend als Ajax

Les 1

20

wanneer de Grieken een welvarende stad in het land der Trojanen verwoesten; het merendeel van de bittere krijg verrichten mijn handen, maar komt het aan op verdelen, dan is uw aandeel veel groter en ik keer terug naar mijn schepen, van oorlog vermoeid, met een kleine beloning, die ik voor lief neem. Nu ga ik naar Phthia; dat is het beste, naar huis te keren, met mijn gewelfde schepen. Ik ben niet van zins, als ik niet meer meetel, hier rijkdom voor u te vergaren en weelde.”

Toen sprak Agamemnon, de machtige veldheer, ten antwoord : “Vlucht maar gerust, als uw hart u dat ingeeft; ik smeeke u niet ter wille van mij hier te blijven; ik heb hier wel anderen, die mij zullen eren, de raadgever Zeus boven allen. Gij zijt mij het meest gehaat onder de van Zeus stammende vorsten; altijd verlangt ge naar twist en oorlog en strijd. Ge moogt nog zo sterk zijn – dat is een geschenk van de goden. Ga maar naar huis met uw vloot en speel over uw eigen Myrmidonen de baas! Ik trek me van u niets aan en stoor mij niet aan uw woede. Maar houd u dit voor gezegd: nu Apollo mij Chryseïs ontnemt, zal ik haar zenden met mijn eigen schip en bemanning; maar de schoonwangige Briseïs, u uit de krijgsbuit geschonken, haal ik zelf uit uw tent, opdat ge beseft, hoezeer ik u in macht overtref en opdat huiver een ieder bevangt, die zich mijn gelijke wil noemen en mij wil trotseren.”

Vragen:

1. Agamemnon geeft in alinea 1 twee redenen waarom hij Chryseïs wil behouden. Welke zijn dat?
2. Waarom beweert Achilles naar de oorlog te zijn gekomen?
3. Hoe reageert Agamemnon op Achilles' aangekondigde vertrek?
4. Geef de beweegredenen van Achilles om te vertrekken weer. Geef aan wiens argumenten je overtuigender vindt: die van Agamemnon of Achilles.

Werkblad 6: Verschil schuld- en schaamtecultuur

Wat denk je in een schuld-cultuur:	onschuldig (volgens anderen)	schuldig (volgens anderen)
onschuldig (volgens mezelf)	Geen probleem	Ik beweer onschuldig te zijn, bestrijd aanklacht!
schuldig (volgens mezelf)	Ik moet me toch schuldig voelen	Ik ben schuldig en word gestraft

Wat denk je in een schaamtecultuur:	onschuldig (volgens anderen)	schuldig (volgens anderen)
onschuldig (volgens mezelf)	Geen probleem	Ik schaam me en voel me onteerd door hun mening
schuldig (volgens mezelf)	Niemand weet het, dus ik schaam me niet	Ik ben schuldig en word gestraft

N.B. Geen enkele cultuur is *uitsluitend* schuld- of schaamtecultuur: dit zijn twee uitersten waartussen elke samenleving zich begeeft. Daarnaast is geen van de twee noodzakelijkerwijs 'beter': dit hangt sterk van de maatschappelijke context af.

Atherton J S (2011) *Doceo; Shame-Culture and Guilt-Culture* [On-line: UK] retrieved 20 November 2012 from http://www.doceo.co.uk/background/shame_guilt.htm

Les 1

21

Les 2

22

Introductie les 2

Modulenaam	Woede
Titel les	Eer en woede in de oudheid (en nu)
Wijze van introductie (Evt. met plaatje en filmpje)	Het zelfstandig lezen van een Griekse of Romeinse tragedie
Hoofdvraag	Hoe kun je de woede-uitingen van tragische personages omschrijven? En hoe zijn die te vergelijken met een hedendaags voorbeeld? Of: Hoe hebben schuld- en schaamtecultuur zich door de tijd heen ontwikkeld in Europa? Of: Wat zijn de hedendaagse verschillen tussen culturen in dat opzicht?

Wat ga je doen?

Opdracht	Je analyseert ofwel een personage uit een klassieke tragedie op zijn / haar beleving van woede, ofwel doet een breder onderzoek naar eer en schaamte in verschillende culturen en/of tijden.
Aanpak	De leerlingen werken deze les zelfstandig.
Activiteiten	De leerlingen werken zelfstandig, maar voor de afsluitende opdracht werken ze in tweetallen.

Wat moet je daarvoor kennen en/of kunnen?

Vereiste kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • De kennis over het onderwerp uit les 1 • Goede leesvaardigheid (eventueel in het Engels) • Analytisch denken
Wenselijke kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Creativiteit • Originaliteit bij uitvoeren opdracht

Wat ga je leren?

Kennis	De inhoud van een klassieke tragedie; evt. kennis over schaamteculturen
Vaardigheden	Gedrag van een literair personage analyseren
Attitudes	<ul style="list-style-type: none"> • Interesse in personages uit klassieke tragedies • Interesse in verschillende visies op eer en schaamte

Wat moet je opleveren?

Eisen eindopdracht	De eindopdracht bestaat uit een verslag over het gelezen stuk, waarin de woede van een van de personages uitvoerig wordt geanalyseerd. Daarnaast schrijven de leerlingen in tweetallen een toneeldialoog. Aan de vorm van de eindopdracht zijn geen specifieke eisen gesteld: je hebt de vrijheid de opdracht in een eigen vorm te verwerken, zo lang deze aan alle inhoudelijke eisen voldoet. Verslag en eindopdracht worden aan je portfolio toegevoegd.
Beoordelingscriteria eindopdracht	De opdracht moet voldoen aan de inhoudelijke eisen zoals die in de opdracht gesteld zijn.

Welke bronnen mag/moet je gebruiken?

Verplichte bronnen	Lezen voor aanvang van de les: een klassieke tragedie naar keuze Aristoteles' analyse van woede uit de <i>Retorica</i>
Facultatieve bronnen	Door de leerling zelf te kiezen

Les 2

23

Les 2

Eer en woede in de oudheid (en nu)

Doel: de leerlingen zijn in staat de woedegevoelens van een personage uit een tragedie te analyseren, deze te beoordelen op de mate waarin eer en schaamte erin voorkomen, en hierop zelf te reflecteren. Daarnaast kunnen ze dit voorbeeld uit de oudheid in meer of mindere mate (afhankelijk van welke opdracht wordt gekozen) contrasteren met andere historische of contemporaine voorbeelden van woede.

Tijdens de les werken de leerlingen zelfstandig aan een opdracht. Ze kiezen hiervoor uit één van de twee onderstaande opdrachten.

N.B. Het is voor géén van de opdrachten noodzakelijk om deze **geschreven** in te leveren. Een andere presentatievorm (film, reeks foto's / tekeningen met commentaar, Prezi etc.) mag ook worden gebruikt. Leerlingen zijn geheel vrij in de manier van presenteren, zo lang de presentatie maar voldoet aan de gestelde eisen en op zijn eigen manier even veel informatie bevat als wanneer het in tekstvorm zou zijn gesteld!

Opdracht 1

- Lees ter voorbereiding op de les een Griekse / Latijnse tragedie naar keuze (in vertaling) waarin een van de personages duidelijk gevoelens van woede vertoont. Voorbeelden van mogelijke tragedies om te lezen zijn (gerangschikt per auteur):
  - Aeschylus: Agamemnon, Choephoroi, Eumenides
  - Sophocles: Oedipus, Ajax, Electra, Antigone
  - Euripides: Bacchae, Medea, Hippolytus
  - Seneca: Thyestes, Agamemnon, Medea

Eventueel kan de docent suggesties doen voor andere teksten indien gevraagd. Vertalingen van deze werken kun je vinden in de bibliotheek. Van de meeste stukken zijn ook gratis Engelstalige vertalingen op internet te vinden (bijvoorbeeld op <http://www.poetryintranslation.com>).

- Analyseer de woede van één van de personages uit deze tragedie. Beschrijf de oorzaken ervan en leg uit hoe de woede zich in de loop van het werk ontwikkelt. Citeer hierbij de (vertaalde) passages die de woedegevoelens het duidelijkste uitdrukken.

Het volgende moet in je analyse duidelijk naar voren komen:

- Een analyse van de woedegevoelens aan de hand van Aristoteles' criteria van woede;
- Een beschrijving van de mate waarin eergevoelens dan wel schaamte een rol spelen in de woede van het personage;
- Een analyse van de ontwikkeling van de woede in de loop van het stuk: welk effect hebben de handelingen in het stuk op de gevoelens van het personage, en welk effect hebben deze woedegevoelens op de omgeving van het personage?;
- Een eigen reflectie waarin je aangeeft in welke mate je je in de gevoelens van het personage kunt verplaatsen en of je zijn/haar gedrag begrijpelijk vindt;
- Een vergelijking van het personage dat je hebt beschreven met een hedendaags voorbeeld van iemand die hevige woede heeft vertoond ('hedendaags' wordt hier in de ruime zin van het woord bedoeld: het mag ook iemand van honderd jaar geleden zijn). Om een voorbeeld te geven: Achilles' weigering om nog voor Agamemnon te vechten zou je kunnen vergelijken met een voetballer die weigert nog langer te spelen omdat hij in een belangrijke wedstrijd door zijn trainer is gewisseld (en dus in zijn eer is aangetast door iemand die boven hem staat, net zoals in Achilles' geval). Het moet wel een specifiek geval zijn, dus niet 'een voetballer', maar een naam erbij! Het hoeft geen perfect kloppende vergelijking te zijn, als de algemene contouren maar op elkaar lijken. Je docent kan eventueel helpen bij het zoeken van een goed voorbeeld.
- De analyse moet worden ondersteund door citaten van de belangrijkste passages van de tragedietekst. Het is mogelijk alleen de vertaling te citeren of ook het originele Grieks/Latijn erbij.
- Optioneel: Zoek op internet of in de bibliotheek naar verfilmingen van de bewuste tragedie, en analyseer hoe de woedescènes in deze verfilmingen in beeld worden gebracht. Vergelijk ze met de originele tekst en beoordeel of ze deze op een effectieve manier in beeld brengen.
- Schrijf ter afsluiting samen met een andere leerling een dialoog (ca. 2 A4) waarin de personages die jullie bestudeerd hebben elkaar ontmoeten (in een fictief universum) en het met elkaar hebben over elkaars problemen. Zorg ervoor dat in deze dialoog de woedegevoelens van het personage uit het stuk op een duidelijke, maar realistische manier naar voren komen. Indien van toepassing, presenteer dan ook de schaamtegevoelens van het personage op een duidelijke manier. Voeg de dialoog toe aan je portfolio. (N.B. de docent kan ervoor kiezen dit slotonderdeel te schrappen als blijkt dat het te veel tijd zal kosten.)

Opdracht 2 (alternatief voor 1)

In plaats van uitgebreid in te gaan op de woede van het tragische personage uit de oudheid, kun je er ook voor kiezen de tragedie in kwestie iets sneller door te lezen. Je neemt de woede van het betreffende personage dan als uitgangspunt voor een ander soort onderzoek.

Kies een antiek voorbeeld uit waarin iemand als gevolg van een duidelijke kwetsing van zijn eer boos werd (let op: dit is niet bij alle tragedies het geval, dus overleg van tevoren eerst met je docent!). Voer een onderzoek uit waarin je dit geval van woede vergelijkt met enkele vergelijkbare voorbeelden uit een recentere tijd. Je kunt dit op twee manieren doen:

- Een historisch onderzoek waarin je beschrijft hoe gevoelens van eer en schaamte zich in ons land van de Middeleeuwen naar de Renaissance, het industriële tijdperk en de tijd van nu hebben ontwikkeld. Beschrijf de ontwikkeling zelf en de oorzaken hiervan. Geef hiernaast

Les 2

26

goede voorbeelden van woede door eergevoel die vergelijkbaar zijn met het antieke geval waarover je hebt gelezen. Je kunt om inspiratie op te doen natuurlijk vragen stellen aan een docent geschiedenis of godsdienst / levensbeschouwing.

- Een onderzoek waarbij je ingaat op de manier waarop eer en schaamte in onze eigen tijd in verschillende culturen worden beleefd. Vergelijk hiervoor bijvoorbeeld een land als Nederland met een cultuur uit het Midden-Oosten en met China. Beschrijf de verschillen tussen de culturen aan de hand van enkele praktische voorbeelden. Ga ook in op de oorzaken die je voor deze verschillen kunt onderscheiden. Geef ook in dit geval uit alle beschreven culturen specifieke voorbeelden die te vergelijken zijn met dat van het bestudeerde personage uit de oudheid. Je kunt een onderzoek als dit bijvoorbeeld uitvoeren door gesprekken te voeren met mensen uit verschillende culturen die in Nederland wonen (eventueel medeleerlingen of hun ouders).
- Zorg er ook in dit geval voor dat je, wanneer je voorbeelden van eer en schaamte vergelijkt met de casus uit de oudheid, rechtstreekse citaten uit de antieke tekst geeft die je verhaal ondersteunen.

Les 3

27

Introductie les 3

Modulenaam	Woede
Titel les	Woedebeheersing
Wijze van introductie (Evt. met plaatje en filmpje)	<ul style="list-style-type: none"> • Het filmpje van De Botton over Seneca uit de eerste les • De teksten uit Seneca's <i>De Ira</i> en die uit Aristoteles' <i>Ethica</i>
Hoofdvraag	Hoe gaan mensen om ons heen om met hun woede? En welke adviezen kunnen we ze daarbij geven?

Wat ga je doen?

Opdracht	Je gaat werken aan een opdracht waarin de praktische toepassing van de tekst uit Seneca's <i>De Ira</i> (en in mindere mate die van Aristoteles' <i>Ethica</i>) centraal staat. Er is een keuze uit een groot aantal opdrachten.
Aanpak	Je werkt zelfstandig aan deze opdracht.
Activiteiten	Werken in een computerruimte, maar ook elders in de school of op straat, afhankelijk van de keuze van de opdracht.

Wat moet je daarvoor kennen en/of kunnen?

Vereiste kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Theoretische achtergrond van les 1 • Analytisch denkvermogen • Goede leesvaardigheid (eventueel in Engels)
Wenselijke kennis / vaardigheden	<ul style="list-style-type: none"> • Creativiteit • Originaliteit bij uitvoeren opdracht • Goede schrijfvaardigheid

Wat ga je leren?

Kennis	De ideeën van Seneca en Aristoteles over woede-beheersing
Vaardigheden	Filosofische teksten in de praktijk brengen
Attitudes	Interesse in filosofische vraagstukken en wat we er in het dagelijks leven aan kunnen hebben

Wat moet je opleveren?

Eisen eindopdracht	Je schrijft (of maakt op een andere manier) een eindopdracht naar keuze, aangevuld met een beschouwing over de vraag wat jij zelf voor praktisch nut zou kunnen ontleen aan de gelezen teksten
Beoordelingscriteria eindopdracht	De eindopdracht toegevoegd aan je portfolio.

Welke bronnen mag/moet de leerling gebruiken?

Verplichte bronnen	Boek 3 uit Seneca, <i>De Ira</i> , hoofdstuk 1-13 en 26-43. (http://en.wikisource.org/wiki/Of_Anger/Book_III) De teksten van Aristoteles (zie les 1)
Facultatieve bronnen	Afhankelijk van opdracht

Les 3

Filosofie

Doel: De leerlingen kunnen een onderbouwd oordeel geven over de filosofische achtergrond bij de onderwerpen in kwestie. Ze kunnen praktische voorbeelden beoordelen aan de hand van hun kennis van de verschillende theorieën. Of ze kunnen hun kennis over dit onderwerp verwerken in een analytische opdracht.

De leerlingen hebben zich van tevoren ingelezen in de tekst van Seneca (*De ira* boek 3, hoofdstuk 1-13 en 26-43). Eventueel kan de docent ervoor kiezen om de hoeveelheid te lezen tekst van Seneca in te korten.

Een integrale vertaling van boek 3 van *De Ira* in het Engels is te vinden op http://en.wikisource.org/wiki/Of_Anger/Book_III.

Ook deze les gaan de leerlingen zelfstandig aan het werk. Er kan worden gekozen uit verschillende opdrachten. De mogelijkheden worden hieronder uiteengezet. Naast de keuzemogelijkheden bij opdracht 1, is opdracht 2 echter wel verplicht voor iedereen. Voor alle hieronder genoemde opdrachten geldt dat de leerlingen de vrijheid hebben om hun werk op een manier naar keuze te presenteren. Er zijn slechts twee eisen aan verbonden: het moet op de een of andere manier (papier of digitaal) vastliggen, en toegevoegd worden aan het portfolio.

Opdracht 1a: Advies voor personage

- Ga verder met één personage dat je al beschreven hebt tijdens de vorige les. Beoordeel zijn/haar gedrag aan de hand van wat je bij Seneca en Aristoteles gelezen hebt, en geef een zo volledig mogelijk oordeel hierover. Dit gebeurt als volgt:
- Schrijf vanuit oogpunt van beide filosofen een advies voor dit personage: hoe zou hij/zij met woede moeten omgaan? Schrijf voor elk een betoog dat het personage zelf zou moeten kunnen overtuigen! Houd hierbij rekening met de factoren uit de achtergrond van dit personage die een rol hebben gespeeld bij zijn/haar woede.

- Contrasteer dit geval met een ander (hedendaags) personage dat zich in een vergelijkbare situatie beter (of juist slechter) opstelde. Schrijf ook voor hem/haar een advies vanuit beide filosofen.

Opdracht 1b: Anger management

- Zoek een stuk of vier bronnen op internet (of in de bibliotheek) over 'anger management'. Hierbij valt te denken aan filmpjes waarin iemand een cursus geeft over woedebeheersing, of een artikel waarin een reeks adviezen wordt gegeven over hoe je met je woede moet omgaan. Maar je kunt ook kijken naar een uitzending van een programma als *Dr. Phil* waarin woede aan bod komt.
- Vergelijk deze cursussen met elkaar: wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen deze methodes van woedebeheersing?
- Vergelijk ze vervolgens met de methodes van Seneca en Aristoteles. Welke definities van woede lees je ook terug bij Aristoteles? En welk woedeadvies hebben ze van Seneca overgenomen en wat hebben ze veranderd?
- Beoordeel welke methode je uiteindelijk geschikter vindt: die van Seneca of één van de moderne woedebeheersingstechnieken.

Opdracht 1c: Invloed Stoa op moderne psychologie

- Zoek een aantal bronnen over de psycholoog Albert Ellis (1912-2007) en zijn 'Rational emotive behavior therapy' (REBT). Deze kun je bijvoorbeeld vinden op <http://www.rebtnetwork.org/library.html> en <http://psychcentral.com/lib/2009/rational-emotive-behavior-therapy/all/1/>.
- Ellis heeft zich bij het ontwikkelen van deze gedragstherapie sterk laten beïnvloeden door de stoïsche filosofie. Maak een verslag waarin je beschrijft wat de REBT is, en welke invloeden de Stoa op de REBT heeft gehad. Omschrijf hierbij ook de verschillen tussen de twee methodes. Ga in je analyse in het bijzonder in op de manier waarop de REBT met woedebeheersing omgaat.

Opdracht 1d: Interview met een psycholoog of maatschappelijk werk(st)er

- Houd een interview met een psycholoog of maatschappelijk werk(st)er (eventueel de counselor van de school) over de vraag hoe zij omgaan met patiënten die last hebben van woedegevoelens. Bespreek met hen de ideeën die Seneca en Aristoteles hebben over woede en woedebeheersing; vraag ze of ze (delen) van deze methodes effectief zouden vinden en waarom. Vraag ook met welke zaken ze het niet eens zijn en waarom niet.

Opdracht 1e: Schrijf woedeadvies voor docenten

- Docenten hebben de neiging af en toe boos te worden. Spreek met een aantal docenten op je school over de manier waarop ze met hun eigen woede omgaan. Vraag ze ook naar hun mening over de ideeën van Seneca en Aristoteles over woede.
- Schrijf op basis van de gesprekken die hebt gevoerd een advies voor docenten over hoe ze het beste met hun woede kunnen omgaan. Baseer je hierbij in ieder geval deels op de teksten van Seneca, maar je bent vrij om aanpassingen hierin te maken als je dat praktisch vindt. Verantwoord wel altijd je aanpassingen! Wees zo praktisch mogelijk in het advies dat je schrijft, en geef veel voorbeelden bij je verhaal.
- Je kunt in plaats van docenten ook een reeks mensen uit een andere beroepsgroep interviewen en voor hen een advies schrijven, bijvoorbeeld politieagenten of caféhouders.

Opdracht 1f: Houd straatinterviews

- Ga de straat op en vraag mensen naar hun ervaringen met woede. Vraag aan ze of ze in staat zouden zijn zich 'mentaal voor te bereiden' op woede, zoals de chauffeur in het filmpje. Probeer een zo gevarieerd mogelijke groep mensen te spreken.

- Schrijf een eindverslag waarin je de inhoud van de gesprekken weergeeft en concludeert welke mensen bereid zijn om lessen te trekken uit de ideeën van Seneca over woede.
- Als je liever niet met vreemden hierover spreekt, kun je deze gesprekken ook houden met bekenden: vrienden, familie, medewerkers van de school etc.

Opdracht 1g: Dialoog

- Schrijf een dialoog tussen twee personen waarin ze discussiëren over het beheersen van woede. Je kunt Seneca en/of Aristoteles als personage opvoeren, maar je kunt de karakterisering van personages ook vrijer invullen. Laat in ieder geval één van de personages een standpunt innemen dat lijkt op dat van Seneca.

Opdracht 2: Ter afsluiting

- Schrijf tot slot een overweging over de vraag wat je van respectievelijk Seneca en Aristoteles kunt leren over hoe je beter met je eigen woede zou kunnen omgaan. Wiens benadering spreekt je meer aan? Ga hierbij ook in op je eigen ervaringen met woede. Beschrijf enkele gevallen waarin je zelf tot woede of ergernis werd gedreven en geef aan welk filosofisch advies je in deze situaties zou kunnen helpen. Voeg deze overweging toe aan je portfolio.

Bronvermelding module Woede

Atherton, J. S. (2011) *Doceo; Shame-Culture and Guilt-Culture* [On-line: UK] retrieved 20 November 2012 from http://www.doceo.co.uk/background/shame_guilt.htm

Aristoteles, *Ethica*, vertaald door Christine Pannier en Jean Verhaeghe, Groningen: Historische Uitgeverij (2002).

Aristoteles, *Retorica*, vertaald door Marc Huys, Groningen: Historische Uitgeverij (2004).

Botton, Alain de, *Philosophy: A Guide to Happiness* (Seneca on Anger), BBC (op Youtube: <http://www.youtube.com/watch?v=yuDAfU3uj6o>)

Homerus, *Ilias & Odyssee*, vertaald door M.A. Schwartz, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep (herdruk 2011).

Jansen, Ton, en Fanny Struyk, *Summum Bonum* (eindexamenbundel Latijn 2012), Houten: Hermaion (2012).

Seneca, *De ira*, vertaald door Aubrey Stewart, Londen: Bohn's Classical Library Edition (1900).

Docentenhandleiding

Module Woede

Les 1. Over woede in de klassieke oudheid

Doelen: de leerlingen kunnen

- de theorie van Aristoteles gebruiken om een woedegeval te analyseren;
- de rol van schaamte in het ontstaan van woede omschrijven;
- een korte gefundeerde mening geven over de ideeën van Aristoteles en Seneca over het beheersen van woede.

1. Oriëntatie op het thema 'woede' (90 m)

- De leerlingen krijgen enkele schetsen van scènes uitgereikt die ze in tweetallen naspelen. Drie in totaal, elke geeft een ander soort woede weer. Ze oefenen 10m, spelen het dan na in 10m.
  - Een leerling is boos omdat hij/zij zojuist een 1 heeft gekregen van een docent wegens afkijken. Volgens de leerling was er niets aan de hand.
  - Een man hoort dat zijn vrouw ervandoor is gegaan met een andere man - en met al zijn geld.
  - Twee kinderen zijn boos op elkaar omdat de een volgens de ander vals speelt bij mens-erger-je-niet.
  - of een willekeurige andere situatie, door de docent of door leerlingen zelf te bedenken.
- De leerlingen benoemen tijdens het kijken naar elkaars scènes drie zaken:
  - de mate van woede die ze in elk fragment zien: enorme woede, boos gevoel, ergernis etc.;
  - de oorzaak van de woede (eergevoel, pijn, irritatie etc.);
  - of ze deze vormen van woede terecht vinden of niet.
 Deze antwoorden worden klassikaal besproken (10 m).

- De leerlingen denken na over twee recente momenten waarop ze zelf boos werden (of evt. dat ze iemand anders' woede meemaakten). Deze twee situaties beschrijven ze in voorgenoemde drie categorieën. (5 m)
  - De antwoorden van enkelen worden klassikaal besproken (5 m).
- Lezen tekst Aristoteles (Retorica), analyseren welke oorzaken van woede hij onderscheidt
  - De leerlingen maken een samenvatting van de tekst van Aristoteles in tweetallen: de één leest de eerste helft en de ander de tweede. Ondertussen beantwoorden ze de vragen die ter samenvatting zijn bedoeld. Vervolgens bespreken ze onderling de antwoorden om tot een volledige samenvatting van het stuk te komen. (25 m)
  - De leerlingen kijken terug naar de situaties die ze in opdracht 2 beschreven. Voldeden deze situaties aan één of meer criteria van Aristoteles; zo ja, welke? Citeer de passages uit Aristoteles die met de situatie overeenkomen (10 m)
  - Aristoteles beweert een aantal interessante zaken: zo stelt hij dat bij gevoelens van woede ook een zekere mate van plezier komt kijken, en dat iemand die boos wordt door een belediging, dit soms doet omdat hij vreest dat er enige waarheid in de belediging zit. Herken je deze twee beweringen bij jezelf, of bij anderen? (korte discussie in groep, 5 m)

2. Schaamtecultuur (30 m)

- Als tweede onderdeel wordt de schaamtecultuur in de oudheid besproken. De docent laat een schematische uitleg van het begrip schaamtecultuur zien. Het verband tussen schaamte en woede wordt uitgelegd: dat zodra iemand zich in zijn eer voelt aangetast, deze snel geneigd is boos te worden. Dit wordt uitgelegd door middel van een schema waarin schuld en schaamte vergeleken worden. (10 m)
- De leerlingen lezen een tekst (Achilles vs Agamemnon) en zoeken naar voorbeelden van een schaamtecultuur (10 m)
- De leerlingen denken nu kort zelf na over hedendaagse situaties waarin een schaamtecultuur een rol speelt. Ze bedenken twee voorbeelden. Daarnaast denken ze na over de voor- en nadelen van een schaamtecultuur (overleggen is toegestaan). Deze worden vervolgens klassikaal besproken. (10 m)

3. De zin van woede: Aristoteles, Seneca (90 m)

- Voor aanvang van deze les hebben de leerlingen al een inleiding gelezen op Aristoteles en Seneca. Deze twee antieke filosofen verschillen onderling van mening over het nut van woede. De rest van de teksten lezen de leerlingen in voorbereiding op de derde les.
- De klas bekijkt een video van Alain de Botton over Seneca. De hieronder aangegeven momenten in de video worden bekeken. Hierbij beantwoorden de leerlingen voor zichzelf een drietal vragen om het geheel te kunnen samenvatten (20 m). Zie voor de video: <http://www.youtube.com/watch?v=yuDafU3uj6o>
  - 5:10-11:24:
    - Waarom werkt het optimisme van de chauffeur volgens Seneca niet?
    - Leg de overeenkomst tussen onszelf en het hondje achter de fiets uit.
  - 13:55-19:19
    - Maak zelf een lijstje van alles wat er tijdens de rest van de dag niet goed zou kunnen gaan.

- De leerlingen gaan nu zelf de school in om met enkele leerlingen, docenten, conciërges etc. die ze aantreffen enkele korte gesprekken te voeren zoals dat van De Botton met de chauffeur. Eventueel kunnen ze ervoor kiezen dit in tweetallen te doen, als ze het eng vinden alleen erop uit te gaan. Ze vragen hierin dus welke voordelen het zou hebben om een negatievere basishouding in te nemen tegen mogelijke problemen. Ze maken notities van hun gesprekken en keren na 15 minuten terug in de klas. (15 m)
- In de klas worden de bevindingen besproken. Elke leerling vertelt kort over wat hij/zij heeft gehoord in de gesprekken. (15 m)
- Tot slot bespreekt de docent met de leerlingen de inhoud van de twee teksten die ze voor de les hebben gelezen, van Seneca en Aristoteles. Hierin komt hij nog eens terug op de verschillende visies die beiden hebben op het omgaan met woede. (10 m)
- De leerlingen bespreken in tweetallen welke van de twee visies op woedebeheersing ze het meeste aanspreekt en vertellen hierover in de groep (10 m)

Eventueel kan de docent de volgende vragen van tevoren aan de leerlingen meegeven ter voorbereiding van het bespreken van de teksten in de les.

- Stoa:
  - Volgens de Stoa heeft de mens een vonk van het goddelijke in zich. Leg uit hoe dit wordt bedoeld.
  - Leg uit waarom *secundum naturam vivere* ertoe leidt dat iemand niet snel boos wordt.
  - Veel mensen denken dat juist de zaken die Seneca onder de *indifferentia* rangschikt, nodig zijn om gelukkig te worden: gezondheid, vrijheid, vrienden etcetera. Waarom kun je volgens Seneca toch niet echt gelukkig worden door deze zaken?
  - Wat omschrijft Seneca precies als geluk?
- Aristoteles:
  - Bedenk een situatie waarin volgens Aristoteles woede misschien gerechtvaardigd zou zijn, en één waarin hij het zou afkeuren.
  - Waar in de tekst legt Aristoteles een verband met schaamtecultuur? Vindt hij het terecht dat schaamte soms een rol speelt bij woedeuitbarstingen?

Afsluiting

Ter afsluiting van de eerste les bekijken de leerlingen nogmaals de casus van Achilles en Agamemnon. Deze moeten ze beoordelen aan de hand van de kennis die ze hebben opgedaan: welke vorm van woede herkennen ze (verband met Aristoteles), welke rol speelt de persoonlijke eer in hun gedrag en hoe zou Seneca op dit gedrag reageren? Over deze drie onderdelen denken de leerlingen zelf na: ze schrijven allen een korte beoordeling (10m), waarna een bespreking volgt (10m). Deze casus zal een soort oefening zijn voor de volgende twee lessen, waarin ze hetzelfde moeten doen, maar dan op grotere schaal. (totaal: 20 m)

Teksten ter voorbereiding van les 1:

Aristoteles - Ethica Nicomachea

Vertaling: Christine Pannier en Jean Verhaeghe, Historische Uitgeverij Groningen 2002

Bedaardheid

Bedaardheid is het midden als het om gevoelens van woede gaat. Het midden heeft geen specifieke naam en ook de extremen hebben er eigenlijk geen. Daarom gebruiken wij de term bedaardheid voor het midden, hoewel die in de richting gaat van het tekort dat zelf geen specifieke naam heeft. Het teveel kan men zoets als opvliegendheid noemen. Het gevoel waar het hier om gaat is namelijk woede; de situaties die dat gevoel veroorzaken zijn evenwel talrijk en verschillend.

Een persoon die boos is om de juiste dingen en op de juiste personen, en ook op de juiste manier, op het juiste ogenblik en zolang als dat behoort, wordt geprezen. Dit zal dan ook een bedaard mens zijn, als het zo is dat bedaardheid geprezen wordt. Bedaard zijn betekent dan immers dat men onverstoorbaar is en zich niet door zijn emoties laat leiden maar handelt zoals de rede het voorschrijft, en dus zich ergert over die dingen en gedurende die tijd die de rede bepaalt. In het algemeen neemt men echter aan dat zo iemand een fout maakt in de richting van het tekort. Een bedaard mens is immers niet wraakzuchtig maar veeleer vergevingsgezind.

Het tekort, of men dat nu gelatenheid noemt of iets anders, wordt afgekeurd. Wie niet boos wordt om de juiste dingen vindt men immers dwaas, net zoals wie niet boos wordt op de juiste manier, op het juiste ogenblik of op de juiste personen. Zo iemand maakt de indruk dat hij geen besef heeft van zijn situatie en nooit ontstemd is; en omdat hij zich niet kwaad maakt denkt men dat hij niet in staat is zich te verdedigen. Maar wie verdraagt dat hij door het slijk gehaald wordt en lijdzaam toeziet wanneer dat met zijn verwanten en vrienden gebeurt, gedraagt zich als een slaaf.

Het teveel kan zich op alle genoemde punten manifesteren: men kan woedend zijn op de verkeerde personen, om de verkeerde dingen, en meer, sneller of langer dan behoorlijk is. Natuurlijk komen niet al die vormen tegelijk bij dezelfde personen voor. Dat zou niet kunnen, want het kwaad vernietigt ook zichzelf, en als het zich in zijn totaliteit manifesteert wordt het ondraaglijk. Welnu, opvliegende mensen worden snel woedend, op de verkeerde personen, om de verkeerde dingen en meer dan behoorlijk is, maar hun woede is vlug voorbij; en dat is dan ook hun beste eigenschap. Dat komt doordat ze hun woede niet inhouden: doordat ze zo heftig zijn slaan ze openlijk terug, en daarmee is hun woede bekoeld. Cholerici zijn buitensporig heftig: ze worden woedend op alles en om alles, vandaar ook hun naam.

Rancuneuze mensen zijn moeilijk te verzoenen en blijven lang boos, doordat ze hun drift onderdrukken. Aan hun woede komt pas een einde wanneer zij zich wreken: wraak bezorgt hun in plaats van pijn een aangenaam gevoel en doet zo hun woede bekoelen. Zolang dat niet gebeurt blijven ze met dat drukkende gevoel zitten; want omdat hun wrok niet duidelijk zichtbaar is probeert ook niemand hen daarvan af te brengen, en het kost een mens tijd zijn woede helemaal alleen te verwerken. Zulke mensen maken het zichzelf en hun beste vrienden erg lastig. Moeilijk noemen we hen die zich ergeren aan de verkeerde dingen en meer en langer dan behoorlijk is, en zich niet laten verzoenen zolang het kwaad niet is gewroken of gestraft. We beschouwen vooral het teveel als het tegendeel van bedaardheid. Het komt inderdaad vaker voor - zich wreken is immers niet meer dan menselijk - en het is ook erger met moeilijke mensen samen te leven.

Onze vroegere vaststellingen worden ook bevestigd door de volgende opmerkingen. Het is inderdaad niet gemakkelijk te bepalen hoe, op wie, om wat voor dingen en hoe lang men boos moet zijn, en op welk punt juist gedrag overgaat in fout gedrag. Wie maar weinig van de norm afwijkt staat immers niet bloot aan kritiek - of hij nu in de richting van het teveel of van het te kort gaat. Soms prijzen we mensen die niet ver genoeg gaan en noemen hen bedaard, en soms prijzen we moeilijke mensen en noemen hen mannelijk: we vinden dat ze in staat zijn anderen te leiden. Hoe, en hoeveel, iemand moet afwijken om bekritiseerd te kunnen worden valt dus niet zo gemakkelijk principieel te bepalen. Dat hangt namelijk af van de individuele omstandigheden en het is aan de zintuigelijke waarneming om daarover te oordelen. Maar zoveel is in elk geval duidelijk: de karakterhouding die het midden vormt verdient onze voorkeur - zij maakt dat wij boos zijn op de juiste personen, om de juiste dingen, op de juiste manier enzovoort; en de excessen en tekorten zijn te bekritisieren, in lichte mate als de afwijking maar klein is, meer als die afwijking groter is, en in hoge mate als het om een aanzienlijke afwijking gaat. Het is dus duidelijk dat we ons moeten toeleggen op de houding die het midden vormt. Tot zover dan over de karakterhoudingen die met woede te maken hebben.

De Stoa

Inleiding op deze tekst: In de komende module gaan we het onder meer hebben over het gedachtegoed van de Romeinse filosoof Seneca (5 v.C.-65 n.C.). Seneca was een aanhanger van de Stoa, een filosofie waarvan hieronder de belangrijkste eigenschappen uiteengezet worden.

uit: Ton Jansen en Fanny Struyk, *Summum bonum*, Hermaion 2012

De goddelijke *ratio* bestuurt alles

Volgens de Stoa is alles stoffelijk. Ook de geest is materie. Het heelal is doortrokken van een goddelijke kracht. Ook deze is materieel en wordt voorgesteld als een vurige adem die alles doordringt en volgens een vast plan bestuurt. Er is dus geen tweedeling tussen de godheid, het goddelijke of de schepper enerzijds, en de wereld of de schepping anderzijds. Er is geen transcendente god, dat wel zeggen een god die boven de wereld staat. Het goddelijke is immanent in de gehele natuur.

Deze opvatting van het goddelijke wordt aangeduid met de term *pantheïsme*: alles is goddelijk en het goddelijke is in alles aanwezig. Je kunt wel een onderscheid maken tussen de besturende kracht en datgene wat bestuurd wordt, maar je kunt deze beide niet van elkaar scheiden: ze zijn met elkaar vermengd zoals water en wijn. De goddelijke kracht is rationeel van aard. Behalve als *Deus* wordt hij ook aangeduid als *Ratio* of *Logos* (rede, denkkraft), als *Providentia* (Voorzienigheid) en als *Fatum* (lot, datgene wat beschikt is).

De goddelijke kracht doordringt alles, maar manifesteert zich op verschillende manieren: in dode stof als samenhang, in planten als samenhang en groeikracht, in dieren ook nog als energie en bijvoorbeeld aanvalsdrijf, maar alleen in de mens - naast al het voorgaande - als *ratio*. Daarom kan de menselijke geest gezien worden als een vonk van het goddelijke. Dit heeft ook een ethische consequentie: de mens moet ernaar streven zijn eigen *ratio* zoveel mogelijk tot ontwikkeling te brengen. Dit kan hij doen door te filosoferen. In zijn 41ste brief geeft Seneca een uiteenzetting over de relatie tussen de mens en de goddelijke *ratio*.

Secundum naturam vivere

In brief 41 definieert Seneca de mens als een *animal rationale*. Hij betoogt daar dat de mens slechts datgene moet vervullen waarvoor hij geboren is, en wat de *ratio* van hem eist, *secundum naturam vivere*, leven in overeenstemming met zijn eigen natuur. Deze natuur is immers niet

anders dan *ratio*. Door te leven in overeenstemming met zijn eigen *natura*, zijn eigen ware aard, leeft de mens dus vanzelf ook in overeenstemming met de *natura* in haar geheel. Alles wat hem overkomt zal hij als door de *ratio* bepaald en dus als onvermijdelijk en goed aanvaarden. Zo iemand is *sapiens* en daarmee volmaakt gelukkig.

De stoïcijnen begrepen dat dit een zeer hoog gegrepen, bijna onbereikbaar ideaal was. Wie naar dit doel streeft, maar het nog niet bereikt heeft, is *proficiens*, iemand die vorderingen maakt.

Virtus

De *sapientia* wordt beschouwd als het *summum bonum* (het hoogste en enige goed) en als de ware *virtus* ('deugd'). Het tegengestelde, het gebrek aan *sapientia*, de domheid, is het enige slechte (*malum*). Alle andere dingen behoren tot de klasse der *indifferentia*, de dingen die er niet toe doen. Dit geldt niet alleen voor materieel bezit, maar uiteindelijk ook voor gezondheid, vrijheid, vrienden, familie. Wel kan men binnen de klasse der *indifferentia* onderscheid maken tussen de dingen die men zou kiezen (bijvoorbeeld gezondheid) en de dingen die men niet zou kiezen (ziekte). Bij sommige zaken ligt dit problematisch. Rijkdom bijvoorbeeld heeft onmiskenbare voordelen: hij vergroot iemands mogelijkheden. Maar rijkdom brengt ook risico's met zich mee: men kan er verslaafd aan raken of zijn gemoedsrust verliezen vanwege de zorg dat het bezit verloren zal gaan. Maar voor alle *indifferentia* geldt dat ze voor het bereiken van het geluk niet relevant zijn.

Wie dit beseft kan alles wat hem overkomt in volkomen gemoedsrust aanvaarden. Daarmee is hij vrij van emoties als verdriet, afgunst, medelijden, maar ook van blijdschap om uiterlijke dingen: hij verkeert in een toestand van *apatheia* (het vrij zijn van emoties).

De filosoof Stilbo wordt door Seneca opgevoerd als iemand die erin slaagde dit ideaal in praktijk te brengen. Zijn stad was ingenomen, alles had hij verloren, maar hij was ongebroken. Hij realiseerde zich dat alles wat hij kwijt was niet tot zijn bezit had behoord. Hij had ervan gehouden, maar als van iets dat hij niet werkelijk bezat: *ut non propria dilexerat*. Zijn ware bezit had hij bij zich. En daarop had de wrede veroveraar geen vat.

Naargelang van de omstandigheden kan de *virtus* zich op verschillende manieren manifesteren: als *fortitudo* (dapperheid), *temperantia* (zelfbeheersing), *iustitia* (rechtvaardigheid) of *pietas* (verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van familie, goden en vaderland).

In tegenstelling tot het epicureïsche ideaal om zich afzijdig te houden was de Stoa van mening dat de wijze in de wereld een taak te vervullen heeft; ook dit is een uitvloeisel van het *secundum naturam vivere*.

Met name dit besef van verantwoordelijkheid voor de gemeenschap en het accent op de *virtus* als doel van het menselijk handelen sloten goed aan bij de Romeinse mentaliteit. De Stoa is dan ook in Rome eeuwenlang de overheersende filosofische richting geweest.

Teksten voor les 1

Aristoteles over woede

Vertaling: Marc Huys, Historische Uitgeverij Groningen 2004

Laten we stellen dat boosheid een met pijn gepaard gaande drang is tot openlijke wraakneming wegens een blijk van geringschatting van de persoon zelf of van een van de zijnen, door mensen wie het niet past hen gering te schatten. Als dit boosheid is, kan het niet anders of wie boos is is altijd boos op een individu, bijvoorbeeld op Cleon en niet op de mensheid. Het motief moet zijn dat deze persoon hemzelf of een van de zijnen iets heeft aangedaan of aanstalten heeft gemaakt om dit te doen. Ieder geval van boosheid gaat noodzakelijkerwijs gepaard met een zeker genot dat voortkomt uit het vooruitzicht op wraak. De gedachte aan de vervulling van zijn verlangens is namelijk voor iedereen een genoegen, en niemand verlangt naar wat klaarblijkelijk onbereikbaar voor hem is. Treffend zijn dan ook deze verzen over toorn

*(...) die veel zoeter dan vloeibare honing
zwelt in de borst van een man.*

Inderdaad gaat er een zeker genot mee gepaard, zowel hierom als omdat mensen in gedachten bij hun wraakoefening verwijlen. De voorstelling die dit oproept schenkt genot zoals een droombeeld dit doet.

Geringschatting

Geringschatting is de feitelijke uiting van de mening dat het een of ander niets waard is. We keuren namelijk zowel het slechte als het goede, en wat tot goed of kwaad strekt, serieuze aandacht waardig; wat weinig of niets te betekenen heeft vinden we zelfs dat niet waard. Vandaar dat er drie vormen van geringschatting zijn: minachting, pesterij en belediging. Wie minacht geeft namelijk blijk van geringschatting; wat mensen niets waard achten minachten ze, wat niets waard is schatten ze gering. Hetzelfde geldt voor de pestkop; pesten is iemands wensens dwarsbomen niet om iets zelf te krijgen maar om te voorkomen dat een ander het krijgt. Omdat zo iemand dit niet voor eigen gewin doet is het een vorm van geringschatting. Het is duidelijk dat hij niet verwacht dat de ander hem zal schaden: dan zou hij bang voor hem zijn en niet hem geringschatten. Evenmin denkt hij van de ander noemenswaardig voordeel te kunnen hebben: dan zou hij wel zorgen dat hij hem te vriend hield.

Ook wie een ander beledigt geeft blijk van geringschatting. Belediging bestaat immers uit daden en woorden die het slachtoffer te schande maken niet omdat de dader enig voordeel beoogt of omdat hem iets is aangedaan, maar louter voor zijn plezier. Wie iemand iets betaald zet beledigt hem niet maar wreekt zich op hem. Dat mensen er genoegen aan beleven anderen te beledigen komt doordat ze denken dat ze door een ander kwalijk te bejegenen hun eigen superioriteit bevestigen. Vandaar dat jongeren en rijkelui anderen beledigen: door te beledigen denken zij zich superieur te tonen. Beledigen is ook, iemands eer krenken; en wie iemand in zijn eer aantast geeft weer blijk van geringschatting. Wat niets waard is krijgt immers geen eer, van goede noch van slechte mensen. Vandaar dat Achilles in zijn boosheid zegt

*hij heeft mijn eer gekrenkt, mij beroofd van 't geschenk dat mij toekomt, en staat haar
niet af*

en

als ware ik staatloos en eerloos,

waarmee hij de reden voor zijn boosheid aangeeft.

Verder denken mensen aanspraak te kunnen maken op de eerbied van wie hun mindere is in afkomst, macht, morele eigenschappen, en in het algemeen in elk opzicht waarin men zelf veruit de meerdere is: bijvoorbeeld in financiële middelen de rijke tegenover de arme, in wel-sprekendheid de redenaar tegenover wie de kunst van het woord niet beheerst; verder wie macht uitoefent tegenover zijn ondergeschikte, en wie zich geroepen voelt om macht uit te oefenen tegenover wie alleen deugt voor een ondergeschikte rol. Vandaar de verzen

heftig de toorn van een koning die afstamt van Zeus

en

lang nog daarna voedt hij wrok in zijn hart.

Hun verontwaardiging vloeit voort uit hun gevoel van superioriteit. Ook verwachten mensen respect van hen die ze verplicht achten tot een weldaad. Dit zijn degenen aan wie ofwel zichzelf, of een ander op hun verzoek, of een van hun vrienden, een weldaad bewijst of bewezen heeft, dan wel wil of heeft willen bewijzen.

Wie boos is

Uit het voorgaande valt op te maken hoe het met iemand die boos wordt is gesteld, op wie hij boos wordt en wat hem beweegt. Wat zijn eigen gesteldheid aangaat, mensen zijn boos wanneer ze pijn hebben. Wie pijn ondervindt is ergens op uit, en of hij nu meer of minder vordert, als iemand hem daarbij de voet dwars zet, bijvoorbeeld wie dorst heeft belet te drinken, dan we hem tegenwerkt of niet meewerkt, of hem op een andere manier in zijn streven belemmert, in als deze omstandigheden wordt het slachtoffer boos, bijvoorbeeld de zieke wanneer het gaat om zijn kwaal, de arme om zijn armoede, de soldaat om zijn strijd, de verliefde om zijn verlangen, en zo elk om wat maar zijn toestand is. Bij elk van hen is een basis voor zijn boosheid gelegd door een eerder aanwezig gevoel.

Ook wordt een mens boos wanneer het omgekeerde voorvalt van wat hij verwacht. Wat tegen alle verwachting gebeurt is immers des te pijnlijker, net zoals wat tegen de verwachting in gebeurt ook vreugde schenkt als het de vervulling is van een verlangen.

Hieruit valt op te maken in welke seizoenen, op wat voor tijden, in welke stemmingen en op welke leeftijden mensen gemakkelijk boos te maken zijn, en waar en wanneer, en dat ze gemakkelijker boos te maken zijn wanneer deze condities meer van toepassing zijn.

Op wie men boos wordt

Zo is dus de toestand van mensen die gemakkelijk boos worden. De personen op wie ze boos worden zijn degenen die hen uitlachen, voor de gek houden en bespotten, want deze bejegenen hen smadelijk; en die welke hun schade toebrengen die een teken is van smaad. Dit houdt in dat het handelingen zijn die niet als vergelding zijn bedoeld en evenmin de dader voordeel brengen, want alleen dan is het motief klaarblijkelijk smaad. Verder zijn mensen boos op wie kwaad van hen spreekt en wie zich laatdunkend uitlaat over wat hun het meest ter harte gaat: wie bijvoorbeeld ambities heeft op filosofisch gebied wordt boos als iemand zich laatdunkend uitlaat over filosofie, wie in uiterlijke schoonheid zijn ideaal stelt wordt boos als iemand daarover schamper doet, en zo is het ook met andere dingen. Maar hun boosheid is nog veel groter als ze vermoeden dat ze in het geheel niet of niet in sterke mate over de begeerde eigenschappen beschikken, dan wel de naam hebben dat ze er niet over beschikken. Wanneer ze overtuigd zijn van hun eigen superioriteit in de opzichten waarin ze worden bespot trekken zij zich het niet aan.

Voorts maken mensen zich eerder boos op wie hun dierbaar is dan op wie niet tot deze krijg behoort, omdat ze het meer passend vinden van vrienden weldaden te ondervinden dan het tegendeel. En ook op wie hun gewoonlijk achting of aandacht betoonde maar ineens hun niet meer zo tegemoet treedt: ook door hem achten zij zich geminacht; anders, zo redeneren ze, zouden deze mensen wel net zo doen als voorheen. Verder op wie hun geen wederdienst bewijst en geen gelijkwaardige vergoeding geeft, en op wie hun tegenwerkt terwijl hij hun mindere is: deze geven immers allen blijk van minachting, de laatsten door te doen alsof hun tegenstanders hun minderen zijn, de eersten als waren hun weldoeners hun minderen. Nog bozer zijn mensen op degene die geringschatting aan de dag legt zonder zelf aanzien te genieten. Volgens onze definitie wordt een mens immers boos om een geringschattende houding bij mensen wie het niet past zo'n houding aan te nemen; en dit geldt voor wie de mindere is. Dezelfde boosheid voelen mensen ook tegenover wie hun dierbaar is, als deze hun geen weldaden bewijst of zich niet gunstig over hen uitlaat, en meer nog als hij het tegenovergestelde doet, en als hij hun behoeften niet opmerkt: aldus bij Antiphon het verwijt van Plexippus aan Meleager. Dit niet-opmerken is al een aanwijzing voor een geringschattende houding, want wat we serieus nemen ontsnapt niet aan onze aandacht. Verder worden mensen boos op wie genoeg schept in hun ongeluk, en meer in het algemeen op wie opgewekt blijft tijdens hun tegenspoed: dit is een teken van vijandschap of van geringschatting. En ook op wie zich niets aantrekt van de pijn die hij hun aandoet. Vandaar dat ze ook boos zijn op de brengen van slecht nieuws. En op wie hoort van hun zwakten of ze ziet, want deze lijkt een geringschattende of vijandige houding aan te nemen. Vrienden delen immers elkaars pijn, en ieder die zijn eigen zwakten ziet lijdt pijn.

Verder op wie hen krenkt ten overstaan van iemand uit een van de volgende vijf groepen: hun rivalen, degenen die zij bewonderen, degenen door wie ze bewonderd willen worden, degenen die zij respecteren of degenen die hen respecteren. Als iemand hen in het bijzijn van deze personen krenkt is hun boosheid des te groter. En op wie zich geringschattend uitlaat over personen voor wie het een schande is niet in de bres te springen, bijvoorbeeld ouders, kinderen, vrouwen of ondergeschikten. En ook op wie geen dankbaarheid toont, want dit is weer een blijk van geringschatting die deze persoon niet past. En op wie ironisch doet over wat zij ernstig nemen: ironie heeft iets van minachting. En op wie anderen weldaden bewijst maar hun niet: ook dit heeft iets minachtends, iemand niet waardig te keuren wat men ieder ander waardig keurt. Boosheid kan zelfs worden uitgelokt door vergeetachtigheid, bijvoorbeeld het vergeten van een naam, hoe gering dit ook is; want ook vergeetachtigheid lijkt een teken van geringschatting: ze ontstaat door onverschilligheid, en dat is een vorm van geringschatting.

Hiermee is in één keer behandeld op wie mensen boos worden, in welke omstandigheden ze dit doen, en uit welke motieven. Het is duidelijk dat een spreker met zijn toespraak een bepaalde voorstelling moet oproepen, van zij toehoorders als mensen die in een positie verkeren waarin een mens boos wordt, en van zijn tegenstanders als het soort mensen waarop een mens boos wordt en als schuldig aan feiten waarom een mens boos wordt.

Aristoteles, *Retorica* 2.2 Samenvattende vragen

A. Definitie van woede

1. Hoe definieert Aristoteles woede (in enkele woorden)?
2. Welke twee voorwaarden zijn er volgens Aristoteles altijd aan woede verbonden?

B. Oorzaken van woede

3. Welke definitie geeft Aristoteles voor 'geringschatting'?

4. Aristoteles noemt drie vormen van geringschatting. Noteer alle drie, inclusief een korte definitie.
5. Onder welke van de drie vormen van geringschatting rangschikt Aristoteles een situatie waarin iemand niet de eer krijgt die hij/zij verdient? Leg je antwoord uit.
6. Welke stelling legt Aristoteles uit door het citaat 'heftig de toorn van een koning die afstamt van Zeus'?

C. De gemoedstoestand van iemand die boos wordt

7. Welke voorwaarde(n) stelt Aristoteles aan de gemoedstoestand van iemand die boos wordt?
8. Noem de twee manieren waarop iemands omstandigheden een rol kunnen spelen bij het ontwikkelen van boosheid.

D. Op wie worden we boos?

9. De drie soorten handelingen van mensen waardoor we boos kunnen worden zijn de volgende:
  10. Welk vermoeden (dat we zelf hebben) kan onze boosheid versterken?
  11. Volgens Aristoteles zijn er vier groepen mensen die ons het meest boos maken. Geef aan welke vier.
  12. Geef per groep aan waarom we volgens Aristoteles boos op ze kunnen worden:
    - vrienden die kwaad spreken over ons
    - degenen die zich vrolijk maken om onze problemen
    - degenen die ons in gezelschap van bepaalde mensen belachelijk maken
    - mensen die een gunst niet terugbetalen
    - vergeetachtigen

Homerus, *Ilias* boek 1: Het conflict tussen Achilles en Agamemnon

Vertaling: M.A. Schwartz, Athenaeum-Polak & Van Genneep, herdruk 2011

Tijdens de Trojaanse oorlog heeft het leger van de Grieken de dochter van Chryses, een priester van Apollo, buit gemaakt. De Griekse aanvoerder Agamemnon wil het meisje, Chryseïs genaamd, voor zichzelf houden. Apollo wordt echter boos en stuurt een plaag naar het kamp van de Grieken, opdat Chryseïs wordt teruggegeven aan haar vader. Zojuist heeft Agamemnon van de Griekse ziener Kalchas de boodschap van Apollo doorgekregen. Nu is hij woedend en wil hij Briseïs, een meisje van Achilles, in Chryseïs' plaats hebben.

Toen Kalchas zweeg en ging zitten, sprong Agamemnon op, de machtige koning, hevig vertoord. Zijn donker hart was van toorn vervuld, zijn ogen geleken vurige vonken. Dreigend richtte hij eerst op Kalchas zijn blik en de woorden: "Onheilsprofeet! Nog nooit hebt ge mij iets gunstigs gezegd. Altijd is het de lust van uw leven leed te voorspellen. Iets goeds hebt ge nimmer gezegd of gedaan. Ook nu weer leert uw orakeltaal aan de Grieken, dat dáárom de booggod⁴ hun leed zendt, omdat ik de prachtige losprijs voor Chryses' dochter niet wilde aanvaarden. Geen wonder! Liever houd ik haar thuis - ja, ik verkies haar boven mijn wettige vrouw Klytaimnestra, voor wie zij niet onderdoet, niet in gestalte en schoonheid, niet in verstand en in handwerk. Toch, als het beter is, wil ik haar afstaan. Liever zie ik mijn krijgsvolk gered dan verloren! Maar geeft mij meteen een ander geschenk, opdat niet ik niet als enige onder de Grieken ik ongeëerd ben; dat gaat niet aan. Dit ziet gij allen, dat het eergeschenk mij teloor gaat."

"Roemrijke Atride⁵," zo antwoordde koning Achilles, "wie is zo hebzuchtig als gij? Hoe moeten de dappere Grieken u een eergeschenk geven? Gemeenschappelijk bezit weet niemand ergens

⁴ Apollo

⁵ titel voor Agamemnon, de zoon van Atreus

te liggen; wat we uit de naburige steden hebben geplunderd, dat is verdeeld. Dat de mannen het weer gaan verzamelen, dat is te dwaas. Neen, gehoorzaam de god en geef het meisje nu terug. Wij zullen het u drie- en viermaal vergoeden, zodra Zeus vergunt, dat wij de sterke muren van Troje verwoesten.”

De machtige Agamemnon antwoordde hem: “Goddelijke Achilles, al zijt ge dan dapper, bespaar me uw sluwheid. Misleiden zult ge mij niet en niet overreden. Wilt ge dáárom, dat ik haar teruggeef, opdat ge zelf uw geschenk kunt behouden en ik met lege handen hier zit? Als de Grieken mij een eergeschenk geven, uitgezocht naar mijn wens en van evenveel waarde, dan is het mij goed. Anders ga ik er zelf een halen, of het uwe of dat van Aias⁶ of van Odysseus – tot woede van hem, die ik uitzoek. (...)”

Achilles zag dreigend hem aan en riep uit: “Ach, ach! gij toonbeeld van onbeschaamdheid en hebzucht! Hoe zal nog één van de Grieken luisteren naar uw bevelen en bereid zijn op sluip-tocht te gaan of in de strijd zich te werpen? Ik tenminste ben hier niet komen vechten om de Trojanen, vermaard door hun lans; zij hebben mij nooit iets misdaan. Zij dreven mijn rundvee niet weg of mijn paarden; zij vernielden de oogst niet in het vetkluitige, mensenvoedende Phthia, mijn land ver van hier, door veel donkere bergen gescheiden en de dreunende zee.

Neen, u, schaamteloze, zijn wij gevolgd, om u te believen, om boete van de Trojanen te innen voor Menelaos en u; maar daarom, brutale hond, bekreunt ge u niet, daar denkt ge niet aan. En nu dreigt ge mij eigenhandig het eergeschenk te ontnemen, waarvoor ik mij veel leed en moeite getroost heb, een huldeblijk van het leger. Nooit ontvang ik een gave gelijk aan de uwe, wanneer de Grieken een welvarende stad in het land der Trojanen verwoesten; het merendeel van de bittere krijg verrichten mijn handen, maar komt het aan op verdelen, dan is uw aandeel veel groter en ik keer terug naar mijn schepen, van oorlog vermoeid, met een kleine beloning, die ik voor lief neem. Nu ga ik naar Phthia; dat is het beste, naar huis te keren, met mijn gewelfde schepen. Ik ben niet van zins, als ik niet meer meetel, hier rijkdom voor u te vergaren en weelde.”

Toen sprak Agamemnon, de machtige veldheer, ten antwoord : “Vlucht maar gerust, als uw hart u dat ingeeft; ik smeeke u niet ter wille van mij hier te blijven; ik heb hier wel anderen, die mij zullen eren, de raadgever Zeus boven allen. Gij zijt mij het meest gehaat onder de van Zeus stammende vorsten; altijd verlangt ge naar twist en oorlog en strijd. Ge moogt nog zo sterk zijn – dat is een geschenk van de goden. Ga maar naar huis met uw vloot en speel over uw eigen Myrmidonen de baas! Ik trek me van u niets aan en stoor mij niet aan uw woede. Maar houd u dit voor gezegd: nu Apollo mij Chryseïs ontnemt, zal ik haar zenden met mijn eigen schip en bemanning; maar de schoonwangige Briseïs, u uit de krijgsbuit geschonken, haal ik zelf uit uw tent, opdat ge beseft, hoezeer ik u in macht overtreft en opdat huiver een ieder bevangt, die zich mijn gelijke wil noemen en mij wil trotseren.”

Vragen:

1. Agamemnon geeft in alinea 1 twee redenen waarom hij Chryseïs wil behouden. Welke zijn dat?
2. Waarom beweert Achilles naar de oorlog te zijn gekomen?
3. Hoe reageert Agamemnon op Achilles' aangekondigde vertrek?
4. Geef de beweegredenen van Achilles om te vertrekken weer. Geef aan wiens argumenten je overtuigender vindt: die van Agamemnon of Achilles.

⁶ ook bekend als Ajax

Verskil schuld- en schaamtecultuur

Wat denk je in een schuld-cultuur:	onschuldig (volgens anderen)	schuldig (volgens anderen)
onschuldig (volgens mezelf)	Geen probleem	Ik beweer onschuldig te zijn, bestrijd aanklacht!
schuldig (volgens mezelf)	Ik moet me toch schuldig voelen	Ik ben schuldig en word gestraft

Wat denk je in een schaamtecultuur:	onschuldig (volgens anderen)	schuldig (volgens anderen)
onschuldig (volgens mezelf)	Geen probleem	Ik schaam me en voel me onteerd door hun mening
schuldig (volgens mezelf)	Niemand weet het, dus ik schaam me niet	Ik ben schuldig en word gestraft

N.B. Geen enkele cultuur is *uitsluitend* schuld- of schaamtecultuur: dit zijn twee uitersten waartussen elke samenleving zich begeeft. Daarnaast is geen van de twee noodzakelijkerwijs ‘beter’: dit hangt sterk van de maatschappelijke context af.

Atherton J S (2011) *Doceo; Shame-Culture and Guilt-Culture* [On-line: UK] retrieved 20 November 2012 from http://www.doceo.co.uk/background/shame_guilt.htm

Les 2: Eer en woede in de oudheid (en nu)

Doel: de leerlingen zijn in staat de woedegevoelens van een personage uit een tragedie te analyseren, deze te beoordelen op de mate waarin eer en schaamte erin voorkomen, en hierop zelf te reflecteren. Daarnaast kunnen ze dit voorbeeld uit de oudheid in meer of mindere mate (afhankelijk van welke opdracht wordt gekozen) contrasteren met andere historische of contemporaine voorbeelden van woede.

Tijdens de les werken de leerlingen zelfstandig aan een opdracht. Ze kiezen hiervoor uit één van de twee onderstaande opdrachten.

N.B. Het is voor géén van de opdrachten noodzakelijk om deze **geschreven** in te leveren. Een andere presentatievorm (film, reeks foto's / tekeningen met commentaar, Prezi etc.) mag ook worden gebruikt. Leerlingen zijn geheel vrij in de manier van presenteren, zo lang de presentatie maar voldoet aan de gestelde eisen en op zijn eigen manier even veel informatie bevat als wanneer het in tekstvorm zou zijn gesteld!

Opdracht 1

- Lees ter voorbereiding op de les een Griekse / Latijnse tragedie naar keuze (in vertaling) waarin een van de personages duidelijk gevoelens van woede vertoont. Voorbeelden van mogelijke tragedies om te lezen zijn (gerangschikt per auteur):
- Aeschylus: *Agamemnon*, *Choephoroi*, *Eumenides*

- Sophocles: *Oedipus, Ajax, Electra, Antigone*
- Euripides: *Bacchae, Medea, Hippolytus*
- Seneca: *Thyestes, Agamemnon, Medea*

Eventueel kan de docent suggesties doen voor andere teksten indien gevraagd. Vertalingen van deze werken kun je vinden in de bibliotheek. Van de meeste stukken zijn ook gratis Engelstalige vertalingen op internet te vinden (bijvoorbeeld op <http://www.poetryintranslation.com>).

- Analyseer de woede van één van de personages uit deze tragedie. Beschrijf de oorzaken ervan en leg uit hoe de woede zich in de loop van het werk ontwikkelt. Citeer hierbij de (vertaalde) passages die de woedegevoelens het duidelijkste uitdrukken.

Het volgende moet in je analyse duidelijk naar voren komen:

- Een analyse van de woedegevoelens aan de hand van Aristoteles' criteria van woede;
- Een beschrijving van de mate waarin eergevoelens dan wel schaamte een rol spelen in de woede van het personage;
- Een analyse van de ontwikkeling van de woede in de loop van het stuk: welk effect hebben de handelingen in het stuk op de gevoelens van het personage, en welk effect hebben deze woedegevoelens op de omgeving van het personage?;
- Een eigen reflectie waarin je aangeeft in welke mate je je in de gevoelens van het personage kunt verplaatsen en of je zijn/haar gedrag begrijpelijk vindt;
  - van iemand die hevige woede heeft vertoond ('hedendaags' wordt hier in de ruime zin van het woord bedoeld: het mag ook iemand van honderd jaar geleden zijn). Om een voorbeeld te geven: Achilles' weigering om nog voor Agamemnon te vechten zou je kunnen vergelijken met een voetballer die weigert nog langer te spelen omdat hij in een belangrijke wedstrijd door zijn trainer is gewisseld (en dus in zijn eer is aangetast door iemand die boven hem staat, net zoals in Achilles' geval). Het moet wel een specifiek geval zijn, dus niet 'een voetballer', maar een naam erbij! Het hoeft geen perfect kloppende vergelijking te zijn, als de algemene contouren maar op elkaar lijken. Je docent kan eventueel helpen bij het zoeken van een goed voorbeeld.
- De analyse moet worden ondersteund door citaten van de belangrijkste passages van de tragedietekst. Het is mogelijk alleen de vertaling te citeren of ook het originele Grieks/Latijn erbij.
- Optioneel: Zoek op internet of in de bibliotheek naar verfilmingen van de bewuste tragedie, en analyseer hoe de woedescènes in deze verfilmingen in beeld worden gebracht. Vergelijk ze met de originele tekst en beoordeel of ze deze op een effectieve manier in beeld brengen.
- Schrijf ter afsluiting samen met een andere leerling een dialoog (ca. 2 A4) waarin de personages die jullie bestudeerd hebben elkaar ontmoeten (in een fictief universum) en het met elkaar hebben over elkaars problemen. Zorg ervoor dat in deze dialoog de woedegevoelens van het personage uit het stuk op een duidelijke, maar realistische manier naar voren komen. Indien van toepassing, presenteer dan ook de schaamtegevoelens van het personage op een duidelijke manier. (N.B. de docent kan ervoor kiezen dit slotonderdeel te schrappen als blijkt dat het te veel tijd zal kosten.)

Opdracht 2 (alternatief voor 1)

In plaats van uitgebreid in te gaan op de woede van het tragische personage uit de oudheid, kun je er ook voor kiezen de tragedie in kwestie iets sneller door te lezen. Je neemt de woede van het betreffende personage dan als uitgangspunt voor een ander soort onderzoek.

Kies een antiek voorbeeld uit waarin iemand als gevolg van een duidelijke kwetsing van zijn eer boos werd (let op: dit is niet bij alle tragedies het geval, dus overleg van tevoren eerst met je

docent!). Voer een onderzoek uit waarin je dit geval van woede vergelijkt met enkele vergelijkbare voorbeelden uit een recentere tijd. Je kunt dit op twee manieren doen:

- Een historisch onderzoek waarin je beschrijft hoe gevoelens van eer en schaamte zich in ons land van de Middeleeuwen naar de Renaissance, het industriële tijdperk en de tijd van nu hebben ontwikkeld. Beschrijf de ontwikkeling zelf en de oorzaken hiervan. Geef hiernaast goede voorbeelden van woede door eergevoel die vergelijkbaar zijn met het antieke geval waarover je hebt gelezen. Je kunt om inspiratie op te doen natuurlijk vragen stellen aan een docent geschiedenis of godsdienst / levensbeschouwing.
- Een onderzoek waarbij je ingaat op de manier waarop eer en schaamte in onze eigen tijd in verschillende culturen worden beleefd. Vergelijk hiervoor bijvoorbeeld een land als Nederland met een cultuur uit het Midden-Oosten en met China. Beschrijf de verschillen tussen de culturen aan de hand van enkele praktische voorbeelden. Ga ook in op de oorzaken die je voor deze verschillen kunt onderscheiden. Geef ook in dit geval uit alle beschreven culturen specifieke voorbeelden die te vergelijken zijn met dat van het bestudeerde personage uit de oudheid. Je kunt een onderzoek als dit bijvoorbeeld uitvoeren door gesprekken te voeren met mensen uit verschillende culturen die in Nederland wonen (eventueel medeleerlingen of hun ouders).
- Zorg er ook in dit geval voor dat je, wanneer je voorbeelden van eer en schaamte vergelijkt met de casus uit de oudheid, rechtstreekse citaten uit de antieke tekst geeft die je verhaal ondersteunen.

Les 3: Filosofie

Doel: De leerlingen kunnen een onderbouwd oordeel geven over de filosofische achtergrond bij de onderwerpen in kwestie. Ze kunnen praktische voorbeelden beoordelen aan de hand van hun kennis van de verschillende theorieën. Of ze kunnen hun kennis over dit onderwerp verwerken in een analytische opdracht. De leerlingen hebben zich van tevoren ingelezen in de tekst van Seneca (*De ira* boek 3, hoofdstuk 1-13 en 26-43). Eventueel kan de docent ervoor kiezen om de hoeveelheid te lezen tekst van Seneca in te korten.

Een integrale vertaling van boek 3 van *De ira* in het Engels is te vinden op http://en.wikisource.org/wiki/Of_Anger/Book_III.

Tijdens deze les gaan de leerlingen zelfstandig aan het werk. Er kan worden gekozen uit verschillende opdrachten. De mogelijkheden worden hieronder uiteengezet. Naast de keuzemogelijkheden bij opdracht 1, is opdracht 2 echter wel verplicht voor iedereen. Voor alle hieronder genoemde opdrachten geldt dat de leerlingen de vrijheid hebben om hun werk op een manier naar keuze te presenteren. Er zijn slechts twee eisen aan verbonden: het moet op de een of andere manier (papier of digitaal) vastliggen, en het moet aan de gestelde inhoudelijke kwaliteitseisen voldoen.

Opdracht 1a: Advies voor personage

- Ga verder met één personage dat je al beschreven hebt tijdens de vorige les. Beoordeel zijn/haar gedrag aan de hand van wat je bij Seneca en Aristoteles gelezen hebt, en geef een zo volledig mogelijk oordeel hierover. Dit gebeurt als volgt:
- Schrijf vanuit oogpunt van beide filosofen een advies voor dit personage: hoe zou hij/zij met woede moeten omgaan? Schrijf voor elk een betoog dat het personage zelf zou moeten kunnen overtuigen! Houd hierbij rekening met de factoren uit de achtergrond van dit

personage die een rol hebben gespeeld bij zijn/haar woede.

- Contrasteer dit geval met een ander (hedendaags) personage dat zich in een vergelijkbare situatie beter (of juist slechter) opstelde. Schrijf ook voor hem/haar een advies vanuit beide filosofen.

Opdracht 1b: Anger management

- Zoek een stuk of vier bronnen op internet (of in de bibliotheek) over 'anger management'. Hierbij valt te denken aan filmpjes waarin iemand een cursus geeft over woedebeheersing, of een artikel waarin een reeks adviezen wordt gegeven over hoe je met je woede moet omgaan. Maar je kunt ook kijken naar een uitzending van een programma als *Dr. Phil* waarin woede aan bod komt.
- Vergelijk deze cursussen met elkaar: wat zijn de overeenkomsten en de verschillen tussen deze methodes van woedebeheersing?
- Vergelijk ze vervolgens met de methodes van Seneca en Aristoteles. Welke definities van woede lees je ook terug bij Aristoteles? En welk woedeadvies hebben ze van Seneca overgenomen en wat hebben ze veranderd?
- Beoordeel welke methode je uiteindelijk geschikter vindt: die van Seneca of één van de moderne woedebeheersingstechnieken.

Opdracht 1c: Invloed Stoa op moderne psychologie

- Zoek een aantal bronnen over de psycholoog Albert Ellis (1912-2007) en zijn 'Rational emotive behavior therapy' (REBT). Deze kun je bijvoorbeeld vinden op <http://www.rebtnetwork.org/library.html> en <http://psychcentral.com/lib/2009/rational-emotive-behavior-therapy/all/1/>.
- Ellis heeft zich bij het ontwikkelen van deze gedragstherapie sterk laten beïnvloeden door de stoïsche filosofie. Maak een verslag waarin je beschrijft wat de REBT is, en welke invloeden de Stoa op de REBT heeft gehad. Omschrijf hierbij ook de verschillen tussen de twee methodes. Ga in je analyse in het bijzonder in op de manier waarop de REBT met woedebeheersing omgaat.

Opdracht 1d: Interview met een psycholoog of maatschappelijk werk(st)er

- Houd een interview met een psycholoog of maatschappelijk werk(st)er (eventueel de counselor van de school) over de vraag hoe zij omgaan met patiënten die last hebben van woedegevoelens. Bespreek met hen de ideeën die Seneca en Aristoteles hebben over woede en woedebeheersing; vraag ze of ze (delen) van deze methodes effectief zouden vinden en waarom. Vraag ook met welke zaken ze het niet eens zijn en waarom niet.

Opdracht 1e: Schrijf woedeadvies voor docenten

- Docenten hebben de neiging af en toe boos te worden. Spreek met een aantal docenten op je school over de manier waarop ze met hun eigen woede omgaan. Vraag ze ook naar hun mening over de ideeën van Seneca en Aristoteles over woede.
- Schrijf op basis van de gesprekken die hebt gevoerd een advies voor docenten over hoe ze het beste met hun woede kunnen omgaan. Baseer je hierbij in ieder geval deels op de teksten van Seneca, maar je bent vrij om aanpassingen hierin te maken als je dat praktisch vindt. Verantwoord wel altijd je aanpassingen! Wees zo praktisch mogelijk in het advies dat je schrijft, en geef veel voorbeelden bij je verhaal.
- Je kunt in plaats van docenten ook een reeks mensen uit een andere beroepsgroep interviewen en voor hen een advies schrijven, bijvoorbeeld politieagenten of caféhouders.

Opdracht 1f: Houd straatinterviews

- Ga de straat op en vraag mensen naar hun ervaringen met woede. Vraag aan ze of ze in staat zouden zijn zich 'mentaal voor te bereiden' op woede, zoals de chauffeur in het filmpje.

Probeer een zo gevarieerd mogelijke groep mensen te spreken.

- Schrijf een eindverslag waarin je de inhoud van de gesprekken weergeeft en concludeert welke mensen bereid zijn om lessen te trekken uit de ideeën van Seneca over woede.
- Als je liever niet met vreemden hierover spreekt, kun je deze gesprekken ook houden met bekenden: vrienden, familie, medewerkers van de school etc.

Opdracht 1g: Dialoog

- Schrijf een dialoog tussen twee personen waarin ze discussiëren over het beheersen van woede. Je kunt Seneca en/of Aristoteles als personage opvoeren, maar je kunt de karakterisering van personages ook vrijer invullen. Laat in ieder geval één van de personages een standpunt innemen dat lijkt op dat van Seneca.

Opdracht 2: Ter afsluiting

- Schrijf tot slot een overweging over de vraag wat je van respectievelijk Seneca en Aristoteles kunt leren over hoe je beter met je eigen woede zou kunnen omgaan. Wiens benadering spreekt je meer aan? Ga hierbij ook in op je eigen ervaringen met woede. Beschrijf enkele gevallen waarin je zelf tot woede of ergernis werd gedreven en geef aan welk filosofisch advies je in deze situaties zou kunnen helpen.

Bronvermelding module Woede

Atherton, J. S. (2011) *Doceo; Shame-Culture and Guilt-Culture* [On-line: UK] retrieved 20 November 2012 from http://www.doceo.co.uk/background/shame_guilt.htm

Aristoteles, *Ethica*, vertaald door Christine Pannier en Jean Verhaeghe, Groningen: Historische Uitgeverij (2002).

Aristoteles, *Retorica*, vertaald door Marc Huys, Groningen: Historische Uitgeverij (2004).

Botton, Alain de, *Philosophy: A Guide to Happiness* (Seneca on Anger), BBC (op Youtube: <http://www.youtube.com/watch?v=yuDAfU3uj6o>)

Homerus, *Ilias & Odyssee*, vertaald door M.A. Schwartz, Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep (herdruk 2011).

Jansen, Ton, en Fanny Struyk, *Summum Bonum* (eindexamenbundel Latijn 2012), Houten: Hermaion (2012).

Seneca, *De ira*, vertaald door Aubrey Stewart, Londen: Bohn's Classical Library Edition (1900).

